

**UNIVERZITA KONŠTANTÍNA FILOZOFA V NITRE
FILOZOFICKÁ FAKULTA
KATEDRA ARCHEOLÓGIE**

**DEJINY BĀDANIA PROBLEMATIKY VĀASNĚHO
STREDOVEKU NA SLOVENSKU
(VĀASNOSLOVANSKĚ OBDOBIE A OBDOBIE AVARSKĚHO
KAGANĀTU)
(bakalĀrska prĀca)**

Študijný program: 2.1.25 Archeológia

Školiace pracovisko: Katedra archeológie

Školiteľ: Mgr. Zuzana Borzová, PhD.

Nitra 2010

Marek Šútor

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Filozofická fakulta

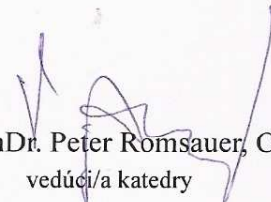
ZADANIE ZÁVEREČNEJ PRÁCE

Meno a priezvisko študenta: Marek Šútor
Študijný program: archeológia (Jednoodborové štúdium, bakalársky I. st., denná forma)
Študijný odbor: 2.1.25 archeológia
Typ záverečnej práce: Bakalárska práca
Jazyk záverečnej práce: slovenský

Názov: Dejiny bádania problematiky včasného stredoveku na Slovensku.
Anotácia: Kompilačná práca obsahujúca vyselektované informácie z dejín bádania včasného stredoveku na Slovensku prináša čitateľovi ucelený prehľad informácií v chronologickom slede s doplnením o terminológiu tohto obdobia, významných bádateľov a ich výsledkov výskumu od čias existencie slovenskej archeológie po dnes.

Školiteľ: Mgr. Zuzana Borzová, PhD.
Katedra: KARCH - Katedra archeológie
Vedúci katedry: Prof. PhDr. Peter Romsauer, CSc.
Dátum zadania: 06.11.2008

Dátum schválenia: 28.06.2010

Prof. PhDr. Peter Romsauer, CSc.
vedúci/a katedry

Pod'akovanie

Za odborné vedenie a pomoc pri spracovaní tejto problematiky ďakujem mojej školiteľke
Mgr. Z. Borzovej, PhD.

ABSTRAKT

ŠÚTOR, Marek: Dejiny bádania problematiky včasného stredoveku na Slovensku (včasnოსlovenské obdobie a obdobie avarského kaganátu) (bakalárska práca)

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre. Filozofická fakulta. Katedra archeológie.

Školiteľ: Mgr. Zuzana Borzová, PhD.

Stupeň odbornej kvalifikácie: bakalár archeológie

Nitra : FF UKF, 2010. 36 s.

Kľúčové slová: dejiny bádania, včasnოსlovenské obdobie, obdobie avarského kaganátu, Slovania, Slovensko;

Počas dejín bádania včasnოსredovekého obdobia na Slovensku sa archeologická veda stretla s množstvom problémov, s ktorými sa musela vysporiadať. Pre včasnოსlovenské obdobie sú to predovšetkým otázky príchodu Slovanov do stredodunajského priestoru, otázky chronológie tohto dejinného úseku ako aj problematika pramennej základne, ktorú predstavujú sídliská a pohrebiská. Okrajovo by sme k nim mohli zaradiť aj slovanskú etnogenézu. Pri dejinách bádania obdobia avarského kaganátu kľúčovú úlohu zohrali témy týkajúce sa chronológie, vymedzenia avarského zásahu na územie Slovenska a problematiky sídlisk i pohrebísk. Najmä pohrebiská predstavujú najväčšiu pramennú bázu a zároveň tak poskytujú najviac nezodpovedaných otázok. Cieľom predloženej práce je podať exkurz do problematiky dejín bádania včasnოსlovenského obdobia a obdobia avarského kaganátu na Slovensku a zhrnúť vývoj názorov na vybrané problémy.

ABSTRACT

ŠÚTOR, Marek: History of research on the issue of early medieval Slovakia (early slavic period and Avar Khaganate period) (Bachelor thesis).

Constantine the Philosopher University in Nitra. Faculty of Arts. Department of Archaeology.

Supervisor: Mgr. Zuzana Borzová, PhD.

Degree of Qualification: Bachelor of archaeology.

Nitra : FA CPU, 2010. 36 p.

Key Words: history of research, early slavic period, Avar Khaganate period, Slavs, Slovakia;

During the history of research of early medieval period in Slovakia, archaeological science has met with many problems it had to deal with. For early slavic period they are the questions of coming Slavs into the Middle Danubian area, chronology of this historical section and the base of a spring, which are settlements and cemeteries. Peripherally, we can include them also Slavic ethnogenesis. In the history of research of Avar Khaganate period a key role is played by issues relating to the chronology, the definition of Avar intervention on territory of Slovakia and the issue of settlements, but especially the cemeteries, which are the largest stem base and which provide the most unanswered questions. The aim of this work is to bring an excursion to the issue of the history of research of early slavic period and Avar Khaganate period in Slovakia and summarize the evolution of views on selected issues.

OBSAH

ÚVOD	1
1. DEJINY BĀDANIA PROBLEMATIKY VĀSNOSLOVANSKĀHO	
OBDOBIA NA SLOVENSKU	3
1.1. K otĀzkam etnogenĀzy Slovanov	3
1.2. PrĀchod Slovanov na strednĀ Dunaj	7
1.2.1. NĀzory na dobu prĀchodu.....	7
1.2.2. NĀzory na smer a spĀsob prĀchodu	10
1.3. ChronolĀgia vĀsnoslovanskĀho obdobia na Slovensku	13
1.4. PramennĀ zĀkladnĀ vĀsnoslovanskĀho osĀdlenia	15
1.4.1. Problematika sĀdliskovĀho vĀskumu	15
1.4.2. Problematika vĀskumu pohrebĀsk	17
2. DEJINY BĀDANIA PROBLEMATIKY OBDOBIA AVARSKĀHO	
KAGANĀTU NA SLOVENSKU	20
2.1. StruĀne k pĀvodu a prĀchodu Avarov do Karpatskej kotliny	20
2.2. ChronolĀgia obdobia avarskĀho kaganĀtu na Slovensku	21
2.3. Problematika vymedzenia severnej hranice avarskĀho kaganĀtu	23
2.4. PramennĀ zĀkladnĀ osĀdlenia	24
2.4.1. Problematika sĀdliskovĀho vĀskumu	24
2.4.2. Problematika vĀskumu pohrebĀsk.....	28
ZĀVER	35
ZOZNAM LITERATĀRY	37

ÚVOD

Cieľom mojej práce je exkurz do problematiky dejín bádania vybratých období včasného stredoveku na Slovensku. Vzhľadom na rozsahové možnosti bakalárskej práce sa sústreďujem na jednotlivé problémy a na to ako sa s nimi bádatelia snažili vysporiadať, teda jednoduchšie zhrnúť vývoj názorov na niektoré problémy. Nesnažím sa podať úplný, kompletný obraz dejín bádania.

V práci sa zameriavam len na dejiny bádania problematiky včasnოსlovanského obdobia a obdobia avarského kaganátu v zmysle chápania a chronologického ohraničenia daných období bádateľmi *G. Fusekom* (1994, 101-106) a *J. Zábojníkom* (1991, 247-253), ktoré sa navzájom rešpektujú. Zmienené úseky včasného stredoveku som si vybral kvôli ich chronologickej následnosti a nadväznosti. Práca je koncipovaná len z hľadiska archeologických prameňov. Nezapojil som do nej historické či iné pramene, čo sa následne odrazilo aj v obsahu práce.

Prvá časť mojej práce, ktorou je včasnოსlovanské obdobie je geograficky zameraná na územie Slovenska. V druhej časti – obdobie avarského kaganátu, sa geografický priestor znižuje viac-menej len na južné oblasti Slovenska, ktoré boli nepochybne súčasťou tohto politického celku.

Ako je zrejmé z názvu práce, geograficky ju síce obmedzujem na územie Slovenska, avšak tematicky ju takto ohraničiť nemožno. Problematiku dejín bádania nie je možné riešiť izolovane, iba z pohľadu slovenských bádateľov. Do tohto procesu sa aktívne zapájali aj zahraniční autori, ktorí výraznou mierou prispeli ku riešeniu dôležitých otázok. Tento stav predurčovala nielen politická situácia v 20. storočí, ale aj fakt, že včasnოსredoveké kultúry a politické celky nemožno ohraničiť súčasnými hranicami jednotlivých štátov. Preto je dôležité nevynechať aj prínos a názory českých, poľských, či ruských bádateľov pri riešení problémov včasnოსlovanského obdobia a maďarských vedcov pri riešení otázok súvisiacich z obdobím avarského kaganátu na Slovensku.

Postup práce pozostával zo zhromažďovania a preštudovania literatúry, vyberania najpodstatnejších informácií, ich vyhodnotenia a sumarizácie. Pracoval som s desiatkami vedeckých článkov a monografií. Ako najdôležitejšie publikácie sa v tomto smere ukázali byť monografické spracovania predmetných období publikované *G. Fusekom* (1994) a *J. Zábojníkom* (2004c). Tieto som následne doplnil o ďalšie práce venujúce sa danej problematike.

Kompozične je práca rozdelená do dvoch tematických častí, ktoré sú vzájomne previazané. Nasledujú podľa chronologickej postupnosti. Jednotlivé časti sú ďalej rozdelené do kapitol a podkapitol, ktorých názvy sa niekedy zhodujú (riešenie problematiky chronológie či problematiky sídlisk a pohrebísk). Naopak názvy, ako aj náplne iných kapitol sa výrazne odlišujú (problematika príchodu Slovanov či vymedzenie záberu avarského zásahu na slovenské územie).

Samostatnú kapitolu venujem slovanskej etnogenéze, ktorá sa síce podľa novších poznatkov odvíjala mimo naše územie, keďže sa však počas dejín bádania, v rámci rôznych teórií, vyskytli názory, že aj oblasť Slovenska sa výraznou mierou podieľala na tomto procese, považujem za potrebné tomuto problému venovať samostatnú kapitolu. Samostatnú kapitolu venujem aj stručnému pohľadu na pôvod a príchod Avarov, pretože sa k tejto téme vyjadrovali aj slovenskí bádatelia.

Ako som už na začiatku podotkol, nebolo možné v stanovenom rozsahu bakalárskej práce podať úplný obraz dejín bádania vybraných období. Z tohto dôvodu, sa niektorým témam venujem len okrajovo, prípadne ich do práce nezahŕňam. V práci nerozoberám písomné pramene, ktorým bádatelia venujú dostatočný priestor v podstate pri každej práci súborného charakteru. Tiež sa podrobne nedotýkam ani otázok materiálnej kultúry a to z toho dôvodu, že táto problematika by si vyžadovala samostatný a oveľa väčší priestor. Materiálnej kultúre daných období som sa nemohol úplne vyhnúť, keďže sa o ňu opierajú chronologické schémy týchto vybraných úsekov včasného stredoveku. Okrajovo sa venujem keramike, ktorá tvorí jeden zo základných znakov pre vyčlenenie pražskej kultúry. V skratke som sa jej dotkol aj pri problematike sídlisk obdobia avarského kaganátu. Ďalším príkladom sú opaskové garnitúry, dôležité pre chronológiu obdobia avarského kaganátu. Tretí okruh, ktorý do som do práce nezahrnul, a ktorý je neodmysliteľnou súčasťou problematiky bádania včasného stredoveku, sú otázky Samovej ríše. Bádatelia vyriešenie tohto problému považujú za jedno z najdôležitejších poslání tzv. slovanskej archeológie. Myslím si však, že na základe terajšieho stavu bádania, možno otázky Samovej ríše riešiť len hypoteticky, často v rovine špekulácii, bez istých archeologických dôkazov. Samovu ríšu možno teda ešte stále označiť za problém čisto historický a nie archeologický, na ktoré sa moja práca zameriava.

1. DEJINY BĀDANIA PROBLEMATIKY VĀSNOSLOVANSKĀHO OBDOBIA NA SLOVENSKU

1.1. K otĀzkam etnogenězy Slovanov

Slovo etnogeněza, pochĀdzajuce z grětiny, v rĀmci tzv. slovanskej archeolěgie, ktorĀ pokrĽva vĽskum a teoretickě bĀdanie obdobia vĀsněho stredoveku, oznaĽuje dlhodobĽ proces vzniku slovanskěho etnika (*LutovskĽ 2001, 72*). RiešenĽm problěmu etnogenězy Slovanov sa bĀdatelia zaoberajĽ uĽ od konca 18. a zaĽiatku 19. storoĽia (*ChropovskĽ 2000, 45*). Dlho bola otĀzka etnogenězy hlavne predmetom historickěho bĀdania. Archeolěgia nedisponovala takĽm chronologicky i kultĽrne preverenĽm sĽborom nĀlezov, na zĀklade ktorěho, by sa mohla zapojiť do diskusiĽ na tĽto těmu (*Dekan 1971, 560*).

So samotnou etnogenězou je spojenĽy problěm topogenězy, ĽiĽe pravlasti, kde doĽlo ku koneĽnĽmu sformovaniu slovanskěho etnika (*VĀĽna 1980, 225*). Na priestor, kde sa etnogeněza odohrala, ako aj na dobu, kedy prebehla, panujĽ v radoch bĀdateľov rozliĽně nĀzory (*LutovskĽ 2001, 72*). Problematike etnogenězy sa venovali najmĀ ruskĽ bĀdatelia a jazykovedci a v poslednom Ľase aj poľskĀ archeolěgia (*GaluĽka 1991, 7*). SlovenskĀ veda sa zamerala a stĀle zamerala skĽr na otĀzky, ktorě nasledovali po tomto procese. SĽ to predovĽetkĽm expanzia a prĽchod Slovanov do Karpatskej kotliny a porovĽvanie urĽitĽch znakov z priestoru pokladaněho za jadro pravlasti so znakmi na novoobsadenĽch Žzemiach. JednoduchĽ, krĀtky sĽhrn nĀzorov na problematiku etnogenězy uviedli vo svojich prĀcach *G. Fusek s J. ZĀbojĽnikom (2003, 320, 321)*, *Z. Klanica (1986, 14-19)* Ľi *Z. MěřĽnskĽ (2002, 34-37)*.

TeĽrie zaoberajuce sa lokalizĀciou pravlasti Slovanov sa rozdeľujĽ do dvoch hlavnĽch skupĽn. Podstatou prvej, autochtĽnnej teĽrie, je prĽtomnosť formujĽceho sa etnika (v Ľase etnogenězy) na ŽzemĽ s neskorĽou prĽtomnosťou uĽ vyprofilovaněho etnika. Opiera sa o prĀce autorov z inĽch vednĽch disciplĽn, najĽastejĽie jazykovedy (*Fusek/ZĀbojĽník 2003, 321*).

Postupne sa vyprofilovali dve zĀkladně koncepcie autochtĽnnej teĽrie. PrvĀ spĀja Slovanov so strednĽm Dunajom uĽ od praveku, druhĀ ich sem situuje od obdobia protohistorickěho (*Fusek 2001, 72; Fusek/ZĀbojĽník 2003, 320*).

Za otca autochtĽnnej teĽrie moĽno pokladať *P. J. ŤafĀrika (1837)*, ktorĽy vo svojom

diele Slovanske starozitnosti presadzuje autochtónny vývoj Slovanov v oblasti stredného Dunaja už od praveku. V ďalšom období bola autochtónna teória rozvíjaná a presadzovaná najmä poľskými a českými slavistami, hľadajúcimi korene Slovanov v lužickej kultúre. Z poľských bádateľov bol významným zástancom týchto názorov *J. Kostrzewski (1965)*. Z českých predovšetkým *L. Niederle (1953)*, ktorý sa však neskôr začal stavať skeptickejšie k jednoznačnému spájaniu Slovanov s lužickou kultúrou. Okrem neho sa za slavinitu lužickej kultúry prihovárajú *I. L. Červinka (1907, 22)* a *J. Filip (1946, 9)*, naopak proti sa postavili *J. Böhm (1941, 498)* a tiež *J. Poulík (1948, 107)*, pochybnosti vyjadrili neskôr aj spomínaný *I. L. Červinka (1928, 8)* a *J. Neustupný (1939, 7-9)*.

Zo slovenských bádateľov sa k tejto autochtónnej teórii prihlásil *B. Chropovský (1985, 82)*, ktorý však oproti predchádzajúcemu názoru, formuluje myšlienku o spájaní Slovanov s roľníckymi kultúrami eneolitu. Túto svoju tézu rozvinul aj v novších príspevkoch (*Chropovský 1998, 38, 39; 2000, 50-57*), kde poukázal na vývoj Slovanov od bádanskej kultúry a cez jednotlivé kultúry doby bronzovej, železnej až do doby rímskej. Okrem B. Chropovského sa k autochtónnej teórii priklonil vo svojej monografii aj *P. Máčala (1995)*. Jeho postupy, ako aj názory, že Slovania sú domácim obyvateľstvom aj v priestoroch na juh od Karpát, vyvolali značné kritické reakcie (*Fusek 2001, 72-75; Fusek/Zábojník 2003, 320; Krekovič 1996*).

Oživenie autochtónnej teórie v 80. a 90. rokoch majú na svedomí práce ruského lingvistu *O. N. Trubačova (1982; 1988; 1991)*, opierajúceho sa o Nestorovu Povešť vremennych let. Analýze pasáže, ktorá sa stala podkladom pre vznik dunajskej autochtonistickej teórie, sa zo slovenských bádateľov venoval *A. Avenarius (1986)*.

K autochtónnej teórii, ktorá počíta s prítomnosťou Slovanov na našom území od obdobia protohistorického, sa prihlásil *J. Poulík (1948, 107)*. Novšie tieto myšlienky vo svojej monografii rozvinul *D. Čaplovič (1998, 62-69)*. Predpokladá istú symbiózu slovanských a germánskych kmeňov v dobe rímskej, pričom svetlo do tejto problematiky by mal podľa neho vnieŕ výskum severných horských oblastí Slovenska. Domnieva sa tiež, že slovanské kmene (Venéti) neboli usídlené len severne od Karpát, ale aj v ich horskom prostredí (*Čaplovič 1998, 62, 63*). Na jeho predpoklady kriticky reagovali *G. Fusek* a *J. Zábojník (2003, 320, 321)*.

Do protikladu k autochtónnej teórii sa stavia teória alochtónna. Na jej rozvoj mali veľký vplyv závery *J. Poulíka (1948, 107)*, že najstaršie slovanské kmene nie sú na Morave autochtónne a *J. Böhma (1941, 497)*, že k slovanskému osídleniu Moravy a Čiech došlo v priebehu 6. storočia. Aj v rámci alochtónnej teórie existujú dve skupiny názorov. Jedna

predpokladá príchod Slovanov do priestoru severnej časti Karpatskej kotliny po zániku svébskeho kráľovstva v r. 469/470 (*Fusek 2001*, 82; 2002, 23; 2008, 649; *Fusek/Zábojník 2003*, 330; *Klanica 1980*, 74; *Měřínský 2002*, 57; *Mináč 1985*, 128 a i.). V súčasnosti je najviac prijímaná, pretože moderné bádanie nepočíta s autochtónnym, domácim vývojom slovanského etnika a uvažuje skôr o vlastnej slovanskej etnogenéze mimo naše územie (*Měřínský 2002*, 39). Jej všeobecné akceptovanie, podporované archeologickými prameňmi, uznávajú aj zástancovia iných teórii (*Chropovský 1985*, 82).

Druhá koncepcia počíta s príchodom Slovanov do Karpatskej kotliny až spolu s Avarmi (*Fusek/Zábojník 2003*, 320). Medzi jej zástancov patria najmä maďarskí autori ale slovenskou vedeckou obcou je odmietaná. Viacerí bádatelia (*Dekan 1971*, 565, 566; *Chropovský/Ruttikay 1985*, 263) v tejto súvislosti konštatujú, že za významný prínos slovanskej a českej archeológie treba považovať poskytnutie bezpečného dôkazu o predavarskom osídlení našich krajín, ktoré predpokladal už *J. Eisner (1933, 239)*. Slovenská a česká veda tak skoncovala s názorom, že rozšírenie Slovanov sa udialo v dôsledku avarského zásahu.

V závislosti od toho, k akej teórii sa bádatelia prikláňali, sa koncipovalo aj geografické umiestnenie pravlasti. Postupne sa tak vyprofilovala viselsko-dneperská, odersko-dneperská, dneperská, odersko-viselská alebo naddunajská teória. Informačný prehľad týchto teórii podal *B. Chropovský (2000, 47, 48)*.

Otázniky ešte aj v súčasnosti vyvoláva etnicita kmeňa Venétov, spomínaných u antických autorov. Všeobecne sa prijíma názor, že pod týmto menom mohli byť označovaní Slovania (*Čaplovič 1998*, 63). Ako však uvádza *G. Fusek (2001, 79)*, obsah tohto názvu môže byť vysvetľovaný dvojako. V širšom ponímaní ide o nadradený názov pre slovanské príbuzenské kmene Antov a Sklavínov, ktorý presadzuje najmä *Z. Váňa (1980, 231)*. V užšom ponímaní ide o názov jedného zo slovanských kmeňov. Podľa niektorých autorov sú Venéti severná slovanská vetva, reprezentovaná nálezmi koločinskej kultúry (*Fusek 2001, 79; Parczewski 1998, 41*).

V súvislosti s hľadaním dokladov o najstaršom slovanskom osídlení, prichádzalo počas bádania do úvahy niekoľko kultúr, o ktorých sa uvažovalo, že zohrali určitú rolu v procese slovanskej etnogenézy (*Měřínský 2002*, 39). Sú to predovšetkým kultúry przeworská, zarubinecká, ako aj jej koncový úsek označovaný ako kyjevský typ, ďalej čerňachovská či lipická kultúra (*Galuška 2000*, 122, 123; *Klanica 1986*, 19-35; *Měřínský 2002*, 39-44). Predpokladá sa, že na ich formovaní sa podieľalo niekoľko etnických skupín, pričom ani slovanský podiel nie je vylúčený. V prípade kyjevského typu sa dokonca

usudzuje, že vytváral vývojový podklad slovanským kultúram typu Koločin a Peňkovka (*Galuška 2000*, 123). Podľa dnešných znalostí však ani jednu z nich nemožno označiť za čisto praslovanskú (*Měřínský 2002*, 44). Po zániku menovaných kultúr sa však na území dnešnej Ukrajiny objavili skupiny pamiatok, ktoré sú bezpečne pripisované slovanskému etniku (*Fusek 2001*, 81). Patrí sem kultúra koločinská, peňkovská a pre naše územie najdôležitejšia pražská, tiež označovaná ako typ Praha-Korčák (*Fusek 2001*, 82).

Na základe písomného prameňa, ktorým bola Jordanova správa o sídelnom priestore Sklavínov, bolo možné spojiť tento kmeň s nálezmi pražského typu (*Fusek 2008*, 645). Došlo k definovaniu jasného obrazu prvých Slovanov, s ktorým sa stotožňujú takmer všetci odborníci ako u nás, tak aj v zahraničí (*Galuška 2000*, 119). Hlavným prameňom pre vyčlenenie najstaršieho slovanského horizontu boli špecifické znaky keramiky, typu príbytku a pohrebného rítu (*Zeman 1979*, 113; *Galuška 2000*, 119). Hádám najdôležitejšiu úlohu v tomto zohrala keramika. Predovšetkým definovanie keramiky pražského typu ako najstaršej slovanskej keramiky v strednej Európe (*Borkovský 1940*, 30; *Poullík 1948*, 15). Aj na Slovensku sa následne objavili práce venujúce sa problematike keramiky (*Bialeková 1962*, 130-135; *Eisner 1952*, 248-278). Existencia typológie na základe českých nálezov vytvorená *I. Pleinerovou* a *J. Zemanom* (1970), o ktorú sa opierali aj naši autori, viedla *G. Fuseka* (1994, 14-77) k typologickej klasifikácii včasnosclovanskej keramiky na základe nálezov zo Slovenska. Vo svojej práci sa inšpiroval klasifikáciou *I. P. Rusanovej* (1976), ktorá sa v nej pokúsila spracovať nálezy celého kultúrneho okruhu Praha-Korčák.

Pokročilejší stav bádanie v Čechách a na Morave umožnil rozvinutie diskusií venujúcich sa problematike keramiky. Tie sa samozrejme týkali aj slovenských nálezov. Do popredia vystupuje problém terminologickej nejednotnosti pri charakterizovaní keramiky včasnosclovanského obdobia, predovšetkým zmysel chápania pražského typu (*Bialeková 1962*, 131, 132; *Bubeník 1979*, 151, 152; *Fusek 1994*, 27; *Pleinerová/Zeman 1970*, 721, 722; *Váňa 1980*, 232). Nevyjasnené sú otázky pôvodu keramiky pražského typu a tiež vyčlenenia tzv. zdobeného pražského typu spomínaného *D. Bialekovou* (1961, 127; 1962, 135), ktorého opodstatnenosť obhajuje *J. Bubeník* (1979; 1995), no iná časť bádateľov ho považuje za zbytočne mätúci (*Dostál 1975*, 134; *Klanica 1977*, 234). Ako som však v úvode spomínal, táto problematika je veľmi zložitá a rozsiahla, tu som sa snažil zhrnúť len tie najdôležitejšie poznatky.

1.2. Príchod Slovanov na stredný Dunaj

1.2.1. Názory na dobu príchodu

O historickej expanzii Slovanov, teda o ich rozchode z pôvodných sídel – pravlasti a príchode do nových sídiel, nás informujú okrem archeologických prameňov aj pramene písomné. Pri identifikovaní Slovanov vo vnútrokarpatskom priestore sa argumentuje hneď niekoľkými. Ide o všeobecne známe informácie, ktoré boli podrobené mnohým kritickým analýzám a autori im venujú podstatný priestor vo svojich štúdiách (Čaplovič 1998, 63-68; Fusek 1994, 118-121; 2001, 79-80; 2008, 645, 646; Fusek/Zábojník 2003, 321, 322, 328, 329; Měřínský 2002, 50-56; Mináč 1985, 119-121; Ratkoš 1964, 27-64 a i.). Keďže však je moja práca koncipovaná v zmysle prameňov archeologických, tak sa ďalej problematike písomných prameňov nevenujem.

Jedným z cieľov slovenskej archeológie je potvrdiť poznatky získané písomnými prameňmi a pokúsiť sa o ich prehĺbenie a spresnenie. Doteraz však stále nemáme k dispozícii dôkazy o skutočnom čase zaujatia nášho územia Slovanmi (Fusek 2001, 82). To znamená, že ako archeologické, ani písomné pramene neuvádzajú, kedy Slovania naše územie skutočne osídlili (Fusek 2001, 84). Tento stav vyvolával v minulosti snahy bádateľov dokázať, čo najskoršie prenikanie Slovanov na základe archeologického materiálu. Dôraz sa kládol predovšetkým na nezdobené v ruke modelované hrnce, pripomínajúce tvary keramiky pražského typu (Fusek 1991, 292; 1994, 116). D. Bialeková (1961, 127; 1962, 135) tieto „staré prechodné tvary keramiky“ umiestnila vo svojej chronológii včasnoslovanskej keramiky pred pražský typ. Cieľom tejto snahy bolo v podstate hľadanie akéhosi predstupňa keramiky pražského typu (Tejral 1980, 177). Z. Klanica (1986, 53, 54) však vo svojej monografii poukázal na to, že nezdobená v ruke robená keramika sa vyskytuje v severnej Európe, na Britských ostrovoch a v priestore od severnej Kórey až po Karpatskú kotlinu, čo v podstate odporuje jej posudzovaniu ako výlučne slovanského prejavu. Rovnako tak J. Dekan (1971, 564) upozornil, že by sme sa dopustili vážnej chyby, keby sme prvých Slovanov na Slovensku hľadali v spojitosti s pražským typom v 4. či 5. storočí len preto, lebo sa tento typ keramiky vyskytuje na niektorých lokalitách s keramikou, ktorá má korene v neskororímskom období.

Aj napriek tomu sa na základe rôznych indícií jednak v materiálnej kultúre (spomínané hrncovité tvary keramiky) alebo geografického umiestnenia, uvažovalo o prítomnosti prvých Slovanov už v púchovskej kultúre. J. Eisner (1966, 81) priznal, že sa

domnieval o účasti púchovského ľudu na slovanskej etnogenéze ale zároveň si však bol vedomý toho, že o tom možno za vtedajšieho stavu bádania iba špekulovať. Novšie o tejto myšlienke viac menej len hypoteticky uvažoval *D. Čaplovič (1998, 62, 63)*.

Oveľa väčšie diskusie medzi archeológmi vyvolali úvahy o slovanskej etnicite tzv. prešovského typu, nazvaného podľa eponymnej lokality – sídliska na Pavlovičovom námestí v Prešove (*Budinský-Krička 1963b*). *V. Budinský-Krička (1961, 368, 369)* pripísal sídliskám prešovského typu dôležitú úlohu pri sledovaní slovanských začiatkov na východnom Slovensku. Dôležitým impulzom uvažovania o možnej slavinite prešovského typu bolo jeho geografické umiestnenie, t. j. v susedstve s predpokladanou pravlasťou a tiež skutočnosť, že prešovská keramika z hľadiska technológie výroby a typológie pripomína keramiku pražského typu (*Bialeková 1980, 216*). *A. Točík (1963c, 594)* si tiež všimol podobnosť s čerňachovskou kultúrou, vtedy prisudzovanou Slovanom. O prešovskom type ako o integrálnej súčasť čerňachovskej kultúry neskôr uvažovali aj *D. Bialeková (1980, 216)* či *B. Chropovský (1985, 84)*. Na základe radu analógií a vývojových tendencií sa teda pripúšťalo, že územie východného Slovenska sa v 4. a 5. storočí podieľalo na formovaní novovznikajúcich kultúr najstarších Slovanov, a že nositelia prešovského typu mohli predstavovať najstarších Slovanov na našom území (*Chropovský 1964, 44; Točík 1963b, 24*). Tento názor pretrvával pomerne dlhé obdobie. Nevylúčila ho *D. Bialeková (1980, 216)*, prikláňala sa k nemu *T. Štefanovičová (1981-1982, 8)* a presadzoval ho *B. Chropovský (1985, 84; Chropovský/Ruttka 1985, 260)*. Odlišný názor prezentoval *T. Kolník (1971, 530)*, ktorý spochybnil spojitosť prešovského typu s najstaršími dokladmi Slovanov na našom území.

Naposledy sa otázkami prešovského typu zaoberal vo svojich prácach *K. Pieta (1987, 386-391; 1991; 2002, 15-18)*. V nich zahrnul prešovský typ do väčšieho komplexu, ktorý nazval severokarpatskou skupinou, siahajúcou aj do juhovýchodného Poľska a príľahlej časti Ukrajiny (*Pieta 1991, 377, figure 1*). Poukázal na kontakty s oblasťou komplexu Čerňachovo-Sintana de Mureș, ale aj s rímskym územím na strednom Dunaji. *K. Pieta (1991, 385)* vylúčil spájanie prešovského typu s najstarším slovanským osídlením na východnom Slovensku, označil ho za etnicky heterogénnu skupinu a poukázal na možnú spojitosť s germánskymi Vandalmi. K jeho záverom sa pozitívne postavil *G. Fusek (1994, 116)*, naopak kriticky ich posúdil *D. Čaplovič (1998, 66)*, ktorý vyjadril nesúhlas s jednoznačným vylúčením slovanského podielu na tvorbe materiálnej kultúry prešovského typu.

Za doklad prenikania Slovanov na severné Slovensko sa často považuje sídliskový objekt zo Žiliny, ktorý je na základe nálezov datovaný do 5.-6. storočia (*Moravčík 1978, 264*). Problém predstavuje prítomnosť misky z prvej polovice 5. storočia spolu s hrncami pražského typu, čo viacerí bádatelia chápu ako dokladom prenikania Slovanov na severné Slovensko, pravdepodobne cez oravské priechody, už v stupni D2 doby sťahovania národov (*Bialeková 1980, 216; Chropovský 1985, 84; Turčan 1984, 133*). Naopak skepticky sa k tomuto problému postavil *G. Fusek (1994, 118)*, pochybujúci o príslušnosti misky k obydliu a tým pádom aj o takomto včasnom datovaní obydliu.

Na juhozápadnom Slovensku polemiku o včasnom slovanskom osídlení vyvolali sídliskové nálezy z jamy 2 z Výčap-Opatoviec (*Točík 1962b, 204*). *A. Točík (1962b, 209)* pôvod keramických nálezov odvodil od černachovskej kultúry, ktorú spojil so Slovanmi (*Točík 1963c, 594*). K ich prisúdeniu slovanskému obyvateľstvom sa priklonili *B. Chropovský (1985, 84)* aj *D. Bialeková (1962, 135; 1980, 217)*, datujúca objekt do stupňa D3 resp. D2 doby sťahovania národov. Podľa *J. Dekana (1971, 565)* však menovaný súbor neobsahuje také črepy, ktoré by sme mohli bezpečne označiť za fragmenty keramiky pražského typu, s čím neskôr súhlasili aj *V. Mináč (1985, 127, 128)* a *G. Fusek (1994, 117)*. V súčasnom bádání sú nálezy z Výčap-Opatoviec skôr spájané s nálezmi tzv. zlechovského typu (*Fusek 1994, 117*), pomenovanými podľa lokality v Zlechove (*Hrubý 1967*). Podrobnejšie sa nimi zaoberal *J. Tejral (1989)*. Ten však zlechovský typ a tým teda aj nálezy z Výčap-Opatoviec nespája so Slovanmi ako to pred ním urobil *V. Hrubý (1980, 2)* ale s barbarskými populáciami vypudenými Hunmi zmiešanými s autochtónnym svébskym živlom (*Tejral 1989, 83; 1993, 474*).

Zmienené pokusy bádateľov hľadať stopy slovanského osídlenia od konca 4. či začiatku 5. storočia nemožno považovať za úspešné. Vzhľadom na absenciu nálezov umožňujúcich priamo datovať postup pražskej kultúry západným smerom, bádatelia hľadajú iné spôsoby, ktorými by bolo možné určiť čas prenikania Slovanov na územie Slovenska. Pri hľadaní presvedčivejších a reálnejších dôkazov o najstaršom slovanskom osídlení, sa ukázalo, že jednou z ciest by mohlo byť porovnanie známych historických údajov s poznaním rozsahu sídel Herulov, Gepidov, neskôr predovšetkým Longobardov a samozrejme Slovanov (*Beranová/Lutovský 2009, 16; Fusek 2002, 24*). Na dôležitosť slovansko-longobardských vzťahov doložených písomnými aj hmotnými pamiatkami upozornil *V. Mináč (1985, 134)*. Viacerí autori si tiež všímajú longobardské obchádzanie územia juhozápadného Slovenska a spájajú tento jav s príchodom nového obyvateľstva – Slovanov (*Beranová/Lutovský 2009, 16; Bialeková 1980, 217; Fusek 1994, 120; 2001, 82;*

2008, 645; Fusek/Zábojník 2003, 327; Chropovský/Ruttkay 1985, 262; Měřínský 2002, 57; Steinhübel 2000, 34; 2004, 17; Štefanovičová 1989, 29 a i.). Túto skutočnosť potvrdilo aj kartografické spracovanie sídel longobardského a slovanského obyvateľstva (Fusek 2008, 650, 651, Abb. 5, 6; Fusek/Zábojník 2003, 327, mapa 3). Obdobnú situáciu je tiež možné sledovať na východnom Slovensku, kde ako uvádza G. Fusek (1994, 121; 2001, 82; 2008, 645), Gepidi na konci 5. a počas 6. storočia neprekročili tzv. sarmatské valy. Prihliadnuc na tieto skutočnosti, bádatelia stanovili najnižší možný dátum príchodu Slovanov na začiatok 70. rokov 5. storočia, teda do doby tesne po zániku svébskeho kráľovstva na našom území (Fusek 2001, 82; 2002, 24; 2008, 649; Fusek/Zábojník 2003, 330). Tento dátum prvej kolonizačnej vlny je však len hypotetický. Archeológia zatiaľ nedisponuje nálezmi, ktoré by potvrdili takéto datovanie. Časť bádateľov sa preto uchýľuje k neskoršiemu dátumu. Najnovšie názory reprezentované G. Fusekom a J. Zábojníkom (2003, 326) počítajú s postupným prenikaním Slovanov do oblasti juhozápadného Slovenska v posledných decéniách 5. storočia. Tieto ich závery ako najpravdepodobnejšie preberajú aj českí kolegovia (Beranová/Lutovský 2009, 16; Galuška 2000, 127; Měřínský 2002, 57). Zo slovenských bádateľov k rovnakému názoru dospela tiež T. Štefanovičová (1993, 275). Nie všetci bádatelia, v súlade s autochtónnou teóriou, predpokladajú rovnako včasné slovanské osídlenie. V. Mináč (1985, 128) sa domnieva, že so slovanským osídlením na juhozápadnom Slovensku nemožno rátať pred rokom 500. V. Turčan (1984, 131) uvažuje až o 6. storočí. Z. Klanica (1980, 74) je vo svojom príspevku ešte opatrnejší, keď kladie príchod Slovanov najneskôr do 30. rokov 6. storočia, čím však zároveň nevyklučuje ani skoršie prenikanie.

1.2.2. Názory na smer a spôsob príchodu

Jeden z prvých názorov na smery príchodu slovanského obyvateľstva na naše územie prezentoval V. Chaloupecký (1923, 24, 25). Bol autorom trochu kontroverzných úvah, podľa ktorých Slovania prišli zo západu, z Moravy. Až postupný rozvoj archeologického bádania a pribúdanie včasných slovanských lokalít umožnilo J. Dekanovi (1948, 58, 59) jeho názory kriticky prehodnotiť a odmietnuť. Na porovnanie, v súčasnosti sa uvažuje skôr o opačnom smere postupu, teda zo západného Slovenska na východnú Moravu (Galuška 2000, 127, 128; Godłowski 2000, 224, ryc. 15; Měřínský 2002, 57). Na to, že postup Slovanov do nových sídel sa uskutočnil viacerými smermi poukázala zo slovenských archeológov D. Bialeková (1961, 123; 1962, 136).

S protichodnými názormi sa stretávame predovšetkým pri riešení otázky osídlenia

juhozápadného Slovenska. Prvý predstavila *D. Bialeková* (1961, 124; 1962, 136) uvažujúca o osídlení juhozápadného Slovenska juhovýchodným prúdom, čiže smerom z južného Podunajska. Osídlenie postupovalo na našom území pozdĺž Hrona, Žitavy, Nitry, Váhu a popri ľavom brehu Dunaja. Neskôr sa s jej názorom stotožnili aj iní bádatelia (*Chropovský* 1985, 87; *Chropovský/Ruttkay* 1985, 261; *Štefanovičová* 1993, 275).

Odlišný názor prezentoval *J. Dekan* (1971, 566), ktorý predpokladal, že hlavný nápor Slovanov na strednú Európu smeroval zo Zakarpatska k Labe a Sále a z jeho bočných prúdov vyplynulo dobytie Čiech, Moravy a západného Slovenska. Tým teda spochybnil osídľovanie juhozápadného Slovenska juhovýchodnou cestou. K jeho názoru sa priklonili *V. Mináč* (1985, 131, 132), *Z. Čilinská* (1989-1990, 19), *G. Nevizánský* (1992, 411) či *G. Fusek* (1994, 120, 121), ktorý argumentuje predovšetkým politickou situáciou na dolnom Dunaji a príchod Slovanov z juhovýchodu tzv. dunajskou cestou považuje za málo pravdepodobný. Neskôr už vychádzajúc z rozboru archeologického materiálu predpokladá, že prvá kolonizačná vlna zasiahla Slovensko cez karpatské priesmyky z priľahlých území dnešnej Ukrajiny a Poľska (*Fusek* 2001, 82; 2002, 25; *Fusek/Zábojník* 2003, 320). Súhlas s jeho závermi vyslovili v novších prácach aj českí bádatelia *Z. Měřínský* (2002, 58) či *N. Profantová* (2005a, 224).

Významný poľský bádateľ *K. Godłowski* (2000, 224, ryc. 15) pripúšťal osídlenie Slovenska slovanským obyvateľstvom len cez karpatské priesmyky, teda ich prechodom z východného Slovenska na západné a ďalej na Moravu. Na jeho hypotézu reagovala kriticky *N. Profantová* (2005a, 223) predovšetkým v súvislosti s vylúčením príchodu slovanských skupín na Moravu cez Moravskú bránu.

P. Šalkovský (1988, 387) prezentuje odlišný názor a prikláňa sa k myšlienke, že Poiplie, Pohronie a Ponitrie bolo osídlené z juhovýchodu a Považie s Pomoravím zase smerom zo severovýchodu resp. z územia dnešného Poľska.

Osídlenie východného Slovenska sa vždy spájalo predovšetkým s prenikaním Slovanov cez karpatské priesmyky, teda cez územie Podkarpatskej Rusi. V tejto súvislosti sa argumentovalo predovšetkým spojitosťou východoslovenských oblastí so slovanskou pravlasťou (*Chropovský* 1985, 87), čo je však v súčasnosti spochybnené (*Fusek/Zábojník* 2003, 323). Dnes sa počíta s príchodom slovanských skupín cez horské priesmyky vo východnej časti Karpát ponad Gepidmi kontrolované územie, ako i cez priechody v ich severnom oblúku (*Fusek* 1994, 121; 2002, 82). Situáciu komplikuje absencia slovanských nálezov na východnom Slovensku bez výhrad datovaných do 6. storočia. Bádatelia sa túto negatívnu skutočnosť snažia vysvetliť stavom terénneho výskumu (*Bialeková* 1986, 33;

Fusek 1994, 121; Profantová 2005a, 223).

Podobne je tomu aj v oblasti severného Slovenska, kde okrem spomínaného neisto datovaného sídliskového objektu zo Žiliny chýbajú včasnosclovenské nálezové celky, bezpečne datované do prvej štvrtiny 6. storočia. S včasným osídlením týchto oblastí sa však ráta najmä vďaka predpokladanému postupu Slovanov zo severu (*Mináč 1985, 136*).

V súvislosti s príchodom slovanského obyvateľstva je potrebné spomenúť aj mladšiu vlnu slovanského osídlenia postupujúcu juhovýchodnou cestou cez Karpatskú kotlinu do oblasti stredného Dunaja. Dáva sa do súvisu s príchodom Avarov do Karpatskej kotliny (*Fusek 1994, 121*). Spája sa s historickými Antmi a je datovaná na koniec 6. resp. začiatok 7. storočia (*Čilinská 1989-1990, 20; Měřínský 2002, 222*). *N. Profantová (2005a, 224)* zároveň zdôraznila, že nové obyvateľstvo a s ním aj nový zreteľný kultúrny impulz, prichádza v čase, keď už je obyvateľstvo kultúry pražského typu dávno usadené na svojom území. Príchodom Antov do oblasti stredného Dunaja sa občas vysvetľuje výskyt niektorých nových javov ako je objavenie sa kostrového rítu alebo keramiky tzv. podunajského typu (*Čilinská 1989-1990, 20, 21*).

V súvislosti s príchodom slovanských skupín sa okrem otázok týkajúcich sa doby a smeru príchodu, vynára aj otázka, akým spôsobom vlastne toto obyvateľstvo preniklo na nové územie. *B. Chropovský a A. Ruttkay (1985, 263)* predpokladajú, že osídlovací proces prebehol najskôr príchodom menších skupiniek, raz vojenských, inokedy vyslovene kolonizačných až slovanská expanzia nadobudla mohutný charakter. Iný názor počíta s rozsiahlym ťažením, ktoré viedlo k usadeniu Slovanov na nových územiach a nie s ich postupným prenikaním (*Měřínský 2002, 62*). Najnovšie sa *G. Fusek (2008, 651)* opäť prihovára za postupné kolonizovanie západného Slovenska a vzájomné rešpektovanie prichádzajúceho slovanského a odchádzajúceho germánskeho obyvateľstva. Tento postup sa pokúsil zdokumentovať aj graficky (*Fusek 2008, 651, Abb. 6*).

Nové slovanské obyvateľstvo neprichádzalo do neosídlených oblastí, aj keď niekde bolo osídlenie pod vplyvom všeobecného posunu kmeňov redšie (*Chropovský 1985, 86; Galuška 2000, 124*). Stretávalo sa so starousadlým obyvateľstvom, ktoré si podmanilo resp., ktoré sa postupne asimilovalo, až úplne splynulo s dobyvateľmi alebo kolonistami (*Chropovský 1985, 86*). Problematické je aj rozoznanie mechanizmu procesu asimilácie predchádzajúceho etnika/etník. Ako však uvádza *G. Fusek (2001, 84; 2008, 651)*, v materiálnej kultúre najstaršieho slovanského horizontu nie sú rozoznané prvky predchádzajúceho domáceho vývoja a kontinuita nie je doložená ani na sídliskách (*Tejral 1980, 179*).

1.3. Chronológia včasnოსlovenského obdobia na Slovensku

Chronológia včasnოსlovenského obdobia predstavovala a v súčasnosti stále predstavuje zložitý a závažný problém. Keďže pre dané obdobie je charakteristický nedostatok spoľahlivo datovateľných predmetov na sídliskách a pohrebiskách, chronológia včasnოსlovenského obdobia sa opiera o keramiku a jej typológiu. Ako však pripomínajú viacerí bádatelia (*Bialeková 1962*, 130; *Fusek 1985*, 198) spoľahlivosť keramiky ako datovacieho prostriedku je relatívna. Tento fakt spôsobuje problémy nielen pri podrobnejšom delení včasnოსlovenského obdobia, ale aj pri jeho samotnom ohraničení. Stanovenie spodnej a vrchnej hranice, ako aj podrobnejšie delenie tohto obdobia je ovplyvňované stavom bádania. Na problematiku chronológie mal značný vplyv stav bádania nielen na Slovensku, ale aj v okolitých krajinách, keďže predmetné otázky nie je možné riešiť izolovane. Tieto vplyvy sú dobre viditeľné napríklad pri návrhoch prvých periodizácií, opierajúcich sa o terminológiu z Čiech. Mám na mysli zavedenie termínu doba hradištná (*Eisner 1933*, 239-269), ktorý sa používa pre české periodizácie dodnes ale pre periodizáciu na Slovensku je neadekvátny (*Bialeková 1980*, 213). V tejto súvislosti je tiež, v dobe existencie Československa, viditeľná najmä snaha bádateľov o vytvorenie jednotnej koncepcie pre celé Československo, ktorá sa však dostávala do rozporu s konkrétnym historickým vývojom jednotlivých častí štátu (*Dekan 1971*, 559).

V predloženej práci nie je možné vymenúvať všetky chronológie, preto sa venujem len tým, ktoré prihliadali na slovenské nálezy, prípadne nejakým spôsobom ovplyvnili nazeranie na danú problematiku na Slovensku.

Jeden z prvých návrhov chronológie, s prihliadnutím na slovenské nálezy, pochádza z pera *J. Eisnera* (1933, 239-269). Obdobie včasného stredoveku, v jeho ponímaní dobu hradištnú, rozdeľuje do troch stupňov, neskôr v úprave (*Eisner 1947*, 120-157) pred svoju staršiu dobu hradištnú kladie ešte dobu predhradištnú. V spojitosti s chronológiou tohto obdobia zohráva dôležitú úlohu predovšetkým vyčlenenie pražského typu keramiky ako najstaršej slovanskej keramiky v strednej Európe (*Borkovský 1940*, 30). V Eisnerovej periodizácii sa pražský typ radí aj do obdobia predhradištného, čo následne inšpirovalo *J. Poulíka* (1948, 15) k vytvoreniu novej chronologickej schémy, kde jeho stupeň I bol charakterizovaný keramikou pražského typu a zodpovedal približne dnešnému vymedzeniu včasnოსlovenského obdobia. Krátko na to *J. Dekan* (1948-1949) predstavil iné chronologické delenie včasného stredoveku na Slovensku, rozdeleného opäť len do troch

stupňov, kde dnešné včasoslovanské obdobie spadalo do doby predhradištnej, ohraničenej 6. až 8. storočím. Neskôr v súlade s novým označením zavedeným *B. Chropovským* (1962, 217) zmenil terminológiu a zaradil dnešné včasoslovanské obdobie do obdobia predveľkomoravského (*Dekan 1971, 559*). O jemnejšie načrtnutie vývoja včasoslovanského obdobia na základe keramiky sa na Slovensku pokúsila *D. Bialeková* (1961, 127; 1962, 135, 136, obr. 50). Jej prínos spočíval vo vyčlenení najstaršieho, akéhosi prechodného zmiešaného stupňa, ktorý predsunula pred keramiky pražského typu a tiež naznačila existenciu zdobeného pražského typu, ktorý tvoril v jej chronológii tretí, najmladší stupeň. Neskôr pri svojom triedení včasného stredoveku rozčlenila včasoslovanské obdobie len na dva na seba nadväzujúce časové horizonty, pričom začiatok staršieho kládla pred rok 500 a koniec do prvej tretiny 6. storočia. Druhý naň nadväzoval a jeho koniec bolo možné zároveň stotožniť aj s koncom včasoslovanského obdobia stanoveným okolo roku 680 (*Bialeková 1980, 216, 217*). Chronológia *D. Bialekovej* sa na dlhšiu dobu stala jedinou používanou chronológiou včasoslovanského obdobia. Neskôr *B. Chropovský* (1985, 86; *Chropovský/Ruttikay 1985, 262*) rozdielne vnímal začiatok staršieho horizontu a tým vlastne aj začiatok včasoslovanského obdobia, ktorý posunul na koniec prvej polovice 5. storočia. S iným chronologickým ohraničením najstaršieho slovanského horizontu prišiel *V. Mináč* (1985, 138, 139), vymedzil ho rokmi 500-568 a jeho koniec spojil aj so známymi historickými udalosťami (odchod Longobardov, príchod Avarov). Problematike chronológie včasoslovanského obdobia sa podrobne venoval vo svojej monografii *G. Fusek* (1994, 91-115). Za pomoci typologickej klasifikácie horných častí nádob vyčlenil relatívno-chronologické úseky zodpovedajúce vývojovým fázam včasoslovanského obdobia. Vyčlenil štyri fázy, z ktorých však len prvé dve patria do včasoslovanského obdobia. Od predchádzajúcich schém sa odlišujú vymedzením jednotlivých fáz z hľadiska absolútneho datovania. Správnosť jeho chronológie potvrdzujú aj výsledky najnovších výskumov na južnej Morave. Časová schéma vytvorená na základe moravských nálezov zo sídlisk zodpovedá záverom *G. Fuseka* na západnom Slovensku (*Macháček 2000, 33-37; Fusek/Zábojník 2003, 331*).

1.4. Pramenná základňa včasnოსlovanského osídlenia

1.4.1. Problematika sídliskového výskumu

Prisudzovanie sídlisk do včasnოსlovanského obdobia je na základe častokrát nevýrazného črepového materiálu, prípade len malého množstva črepov, veľmi ťažké. Situáciu skomplikovali aj nejednoznačné kritéria na určenie včasnოსlovanskej lokality a s tým aj spojená spomínaná snaha niektorých bádateľov, hľadať archeologické doklady o Slovanoch na našom území v 5. či dokonca v 4. storočí. Dobře to možno dokumentovať na údají *G. Fuseka (1994, 150)*, ktorý uvádza, že zo všetkých 143 lokalít uvádzaných v literatúre ako včasnოსlovanské, 38 vôbec nepatrí do sledovaného obdobia a 45 je známych z povrchových prieskumov, ktorých datovanie je nie vždy isté. V súčasnosti sú včasnოსlovanské sídliská resp. sídliskové objekty na našom území identifikované na základe analýzy keramického materiálu, reprezentovaného keramikou pražského typu a analógií ku konštrukčným detailom obydlí (*Hromada/Kolník 1991, 268*). Podľa *J. Zemana (1979, 117)* sú zahĺbené štvorcové obydlia spolu s nálezmi keramiky pražského typu zásadným dokladom migrácie Slovanov. Najnovšie sa problematike porovnávania obydlí z priestoru predpokladanej pravlasti s obydliami z nového priestoru obsadeného imigrantmi venuje *P. Šalkovský (2009)*. Rovnako ako menovaní autori aj *G. Fusek (1994, 127)*, *L. Galuška (2000, 119)*, *D. Jelínková (1985, 456)* či *Z. Měřinský (2002, 47)* prisudzujú k včasnოსlovanským sídliskám len tie, ktoré bezpečne patria do pražského kultúrneho okruhu.

Väčšina včasnოსlovanských osád bola skúmaná formou záchranných výskumov. Za nedostatok možno považovať skutočnosť, že ani jedna osada nebola preskúmaná kompletne. Len na niekoľkých lokalitách bolo preskúmaných väčšie množstvo sídliskových objektov, v ostatnom prípade môžeme počítať s jedným či dvomi objektmi, častokrát však len s prítomnosťou črepového materiálu indikujúceho existenciu sídliska. Za výnimky možno označiť sídliská Siladice poloha Bodoš I, II a IV (*Bialeková 1962, 111-120*), Nitriansky Hrádok poloha Vysoký breh (*Bialeková 1962, 104-109*), Nitra poloha Mikov dvor (*Fusek 1991*) a tiež najväčšie sídlisko v Devínskej Novej Vsi (*Kraskovská 1966*), ktoré však býva často zahrňané medzi súpisy lokalít z včasnოსlovanského obdobia (*Fusek 1985, 200*), ako aj z obdobia avarského kaganátu (*Zábojník 2004c, 80, 81*). Objekty z tohto sídliska znovu prehodnotil *G. Fusek (1994, 167, 168)* a najstaršie datoval až do III. stupňa svojej periodizácie, čo v podstate vylučuje ich radenie medzi včasnოსlovanské lokality. Aj

napriek torzovitosti údajov sa problematikou vývoja a štruktúry osídlenia okrem iných období aj obdobia včasnოსlovanského zaoberal *P. Šalkovský (1988)*. Na rekonštrukciu našich včasnოსlovanských osád nám slúžia či skôr pomáhajú analógie zo susedných krajín, predovšetkým najlepšie preskúmané a publikované sídliská Březno u Loun (*Pleinerová 1975*) a Roztoky u Prahy (*Gojda/Kuna 1985, 152-169; Profantová 2005b; Kuna/Profantová a kol. 2005*).

Z hľadiska výskumu možno pozorovať za posledných 60 rokov značný nárast nálezísk patriacich do včasnოსlovanského obdobia. Sledovať to možno aj pri porovnaní súpisov včasnოსlovanských lokalít z územia Slovenska (*Bialeková 1962, 97-120; 1986, 33; Fusek 1985, 195; Mináč 1985, 128-130*). Najnovšie podrobný súpis včasnოსlovanských lokalít podal vo svojej monografii *G. Fusek (1994, 153-267)*. Uviedol, že k tomuto dátumu bolo preskúmaných 32 sídlisk datovaných do 6.-7. storočia, patriacich do pražského kultúrneho okruhu a teda bezpečne prislúchajúcich slovanskému obyvateľstvu, na ktorých sa nachádzalo minimálne 98 sídliskových objektov (*Fusek 1994, 127*). Českí bádatelia pri spracovaní sídliska v Roztokách však upozornili, že na území Slovenska je skutočný počet lokalít patriacich do včasnოსlovanského obdobia, t. j. do I. a II. fázy chronológie G. Fuseka, podstatne nižší (*Profantová/Kuna/Moravec/Haišmanová 2005, 75*). Tento stav komentovala už pred rokmi *D. Bialeková (1986, 33)* slovami, že kvantita nálezísk nezodpovedá kvalitatívnym poznatkom, ktoré sme z nich získali. Podľa nej preto údaje pôsobia značne skreslene. Dôvodom je aj (na Slovensku špecifické) nedostatočné publikovanie nálezísk. Aj *G. Fusek (1994, 127)* v tejto súvislosti dodáva, že kvalita údajov o konkrétnych objektoch je rôzna. Niektoré sú popísané len verbálne alebo je uvedená len existencia objektu, iné nie sú dostatočne kresbovo zdokumentované alebo boli narušené pri zemných prácach. Za kvalitne publikované možno pokladať len relatívne novšie skúmané sídliská v Nitre v polohe Mikov dvor (*Fusek 1991*) či v Bratislave-Dúbravke (*Hromada/Kolník 1991*), kde nechýbajú plány, popis a analýza objektov, dôkladná analýza nálezového materiálu aj so záverečným zhodnotením. Žiadne zo sídlisk na Slovensku však nemožno porovnať so spomínaným najlepšie preskúmaným a publikovaným sídliskom v Čechách v Roztokách u Prahy.

Chronologické určenie jednotlivých sídlisk sa opiera o chronologické zmeny na keramike nájdenej v jednotlivých objektoch. O datovanie niektorých sídlisk sa pokúsila v 60. rokoch *D. Bialeková (1962, 137, obr. 51)*. Prvý krok k vypracovaniu relatívno-chronologickej schémy urobil až *G. Fusek (1991, 310, 311)* na sídlisku Nitra poloha Mikov dvor, kde na základe roztriedenia keramiky do jednotlivých fáz vypracoval relatívne

sídliskové horizonty v osade. Neskôr potom vo svojej monografii pokračoval s detailnejším priradením jednotlivých objektov na včasnოსlovanských sídliskách do chronologických fáz (Fusek 1994, 128-130, 134).

Okrem typického včasnოსlovanského príbytku definovaného *J. Zemanom* (1979, 117) či *G. Fusekom* (1994, 133) sa pri výskume sídlisk vynárajú aj niektoré objekty, ktoré spôsobujú problém z hľadiska interpretácie. Poznatky o objektoch, ako aj ich rôzne interpretácie zhŕňajú vo svojich prácach viacerí bádatelia (Fusek 1994, 128-136, *Klanica* 1986, 154-164; *Měřínský* 2002, 65-69, 72-74).

V stručnom prehľade materiálnej kultúry možno zhodnotiť, že mobiliár včasnოსlovanských sídlisk sa obmedzuje predovšetkým na keramické predmety. Okrem keramiky sa väčšej pozornosti v literatúre dostalo len hrebeňom (Fusek 1994, 87, 88; *Klanica* 1986, 83-87; *Měřínský* 2002, 136-142). Poukazuje sa na ich spojitost' s longobardským prostredím (Točík 1978, 262, 263; Fusek 1994, 88), pričom ako dôležitejšie sa javia hrebene jednostranné, vykazujúce chronologickú citlivosť (Fusek 1994, 88; *Klanica* 1986, 84, 85; *Měřínský* 2002, 142).

1.4.2. Problematika výskumu pohrebísk

Včasnოსlovanské ploché žiarové pohrebiská sa v oblasti stredného Podunajska jasne odlišujú od výrazných kostrových pohrebísk doby s'ahovania národov a podľa *J. Hromadu* (1991, 283) tak dokumentujú zmenu v osídlení. Žiarový rítus, typický pre pražský kultúrny okruh, je jedným z hlavných kritérií pre vyčlenenie najstaršieho slovanského horizontu (Fusek 1994, 151; 2001, 83; 2008, 647; Fusek/Zábojník 2003, 329; *Měřínský* 2002, 47; *Zeman* 1979, 115). Až na jeho konci, od polovice 7. storočia, sa objavujú aj hroby kostrové. Identifikačným faktorom včasnოსlovanského pohrebiska môže byť aj prítomnosť urny, buď v ruke robenej, alebo obtáčanej, ktorú je zároveň možné použiť aj pri riešení chronologických otázok.

Podobne ako pri sídliskách aj pri pohrebiskách možno konštatovať, že ani jedno nebolo preskúmané kompletne. V mnohých prípadoch išlo zrejme len o menšie časti rozsiahlejších nekropol. Časť pohrebísk poznáme len z povrchových prieskumov, iné neboli odborne skúmané a nálezová situácia je známa iba z výpovedí nálezcu (napr. Potvorice), niektoré boli zničené zemnými prácami. Vyskytla sa dokonca aj strata nálezov či terénnej dokumentácie (napr. Bešeňov). Možno práve aj to je jednou z príčin, prečo u nás absentujú rozsiahle nekropoly ako sú Přítluky (*Poulik* 1951) na Morave alebo najväčšie slovanské pohrebisko z tohto obdobia Sárata Monteoru (*Zaharia* 1969) v Sedmohradsku. Do úvahy

tiež prichádza vysvetlenie, že slovanské obyvateľstvo praktizovalo také pohrebné zvyklosti, ktoré archeológia nie je schopná terénnym výskumom identifikovať (*Fusek 1994*, 139, 140; *Zeman 1979*, 115). Treba však zároveň uznať náročnosť výskumu včasoslovanských pohrebísk, čo dokumentuje aj skutočnosť, že len zriedkakedy bol zaznamenaný rozmer či tvar hrobových jám. Je to mnohokrát spôsobené prírodnými podmienkami, napríklad charakterom pôdy. Túto situáciu dobre dokumentuje aj konštatovanie *G. Nevizánskeho* (1992, 404) pri publikovaní pohrebiska Bajč-Vlkanovo, ktorý uvádza, že polohy urien sme zistili po odstránení trávnatého porastu len na základe vyčnievajúcich okrajov urien.

Najviac hrobov včasoslovanského obdobia bolo preskúmaných v Čakajovciach (*Rejholcová 1990*). Autorka uvádza z lokality 89 včasoslovanských žiarových (urnových aj jamkových) hrobov (*Rejholcová 1990*, 368). Medzi ďalšie relatívne väčšie pohrebiská je možné zaradiť Bajč-Vlkanovo (*Nevizanský 1992*), Výčapy-Opatovce (*Budinský-Krička 1947*) alebo Bešeňov (*Kraskovská 1958*). Všetky však boli poznačené spomenutými negatívnymi skutočnosťami (preskúmaná len malá časť pohrebiska, strata dokumentácie, zemné práce).

Najväčšie množstvo včasoslovanských pohrebísk pribudlo v 50. a 60. rokoch 20. storočia. Súpis pohrebísk, kde možno nárast nálezísk porovnať, nám podali viacerí autori (*Bialeková 1962*, 137-140; *Fusek 1985*, 199, 200; *Mináč 1985*, 128, 129). Nimi prezentované údaje však boli neskôr prehodnotené a dospelo sa k nižšiemu počtu pohrebísk zo včasoslovanského obdobia (*Fusek 1994*, 136). To v podstate poukazuje na ďalší problém a to zložitosť datovania na základe skromného hrobového inventáru, o ktorej sa zmienim neskôr. Vzhľadom na to, že väčšina pohrebísk bola skúmaná a následne aj zverejnená v 50. či 60. rokoch minulého storočia a to len prostredníctvom krátkych informatívnych článkov, tak za zásadným problém možno označiť aj publikovanie pohrebísk. Výnimku tvoria pohrebiská publikované v 90. rokoch Bajč-Vlkanovo (*Nevizanský 1992*) a Čakajovce (*Rejholcová 1990*), ktoré sú vyhodnotené kvalitnejšie aj s analýzami pohrebného rítu, hrobových príloh či záverečným zhodnotením. Na niektorých včasoslovanských pohrebiskách boli vykonané aj antropologické analýzy (*Bialeková 1987*; *Rejholcová 1990*, 370; *Stloukal 1992*). Za negatívnu skutočnosť možno považovať absenciu monografie, príspevku či príspevkov, ktoré by sa zaoberali problematikou slovanských žiarových pohrebísk na Slovensku. Tento nedostatok je viditeľný napríklad v porovnaní s poľským bádáním, kde sa danou problematikou zaoberala *H. Zoll-Adamikova* (1975; 1979).

Z hľadiska geografického vymedzenia sa včasnოსlovanské pohrebiská sústreďujú, podobne ako sídliská, najmä na priestore juhozápadného Slovenska (*Fusek 1994*, 124-126, mapy 3-5). Na rozdiel od sídlisk pozorujeme úplnú absenciu včasnოსlovanských pohrebísk z hornatých území Slovenska, Košickej kotliny či Východoslovenskej nížiny (*Fusek 1994*, 138). Podobná situácia je v oblasti Žitného ostrova a dolných tokov riek Váhu či Nitry, čo časť autorov spája s odlišnými hydrologickými pomermi v tomto období (*Nevizanský 1992*, 411). Naopak výraznú koncentráciu včasnოსlovanských lokalít v oblasti stredného Ponitria niektorí bádatelia považujú za potvrdenie domnienky, že už vo včasnოსlovanskom období treba hľadať zárodky prvých politických zjednotení (*Chropovský 1985*, 89; *Rejholcová 1990*, 383)

Pre datovanie včasnოსlovanských žiarových pohrebísk je v súbore pamiatok materiálnej kultúry z hrobov veľmi málo chronologicky citlivého materiálu (*Rejholcová 1990*, 381). Na základe keramického materiálu v hroboch, resp. na základe urien, ktoré mnohokrát tvorili jediný prídavok v hroboch, prípadne jediný chronologicky zaraditeľný prídavok, sa autori pokúsili pohrebiská datovať, prípadne chronologicky analyzovať. O datovanie niektorých pohrebísk na juhozápadnom Slovensku sa pokúsila *D. Bialeková* (1962, 137, obr. 51). Keďže pre naše územie nebola dlho vytvorená chronologická schéma, časť bádateľov sa snažila prispôbiť datovanie našich nálezísk na schémy v českých krajinách (*Rejholcová 1990*, 382). Až po vytvorení relatívno-chronologickej schémy na základe slovenských nálezov (*Fusek 1994*, 91-115), sa mohol *G. Fusek* (1994, 137) pokúsiť o presnejšie a detailnejšie chronologické datovanie a roztriedenie včasnოსlovanských pohrebísk, resp. hrobov na pohrebiskách.

2. DEJINY BĀDANIA PROBLEMATIKY OBDOBIA AVARSKĀHO KAGANĀTU NA SLOVENSKU

2.1. Stručne k pôvodu a príchodu Avarov do Karpatskej kotliny

Pri štúdiu ranej histórie Avarov sa objavuje niekoľko problémov, ktoré doteraz nie sú uspokojivo vyriešené. Jedným z nich je otázka pôvodu, kde medzi historikmi a archeológmi nepanuje jednotný názor v tom, či boli Avari turkotatárskeho alebo mongolského pôvodu (*Měřínský 2002, 180*). Jeden názor spája tieto kočovné kmene s kmeňovým zväzom v čínskych prameňoch uvádzaný ako Juan Juan, druhá teória ich na základe byzantských prameňov stotožňuje s Heftalitmi a to predovšetkým s kmeňmi War a Chun (*Čilinská 1996, 159, Měřínský 2002, 180, 181; Štefanovičová 1993, 280; Zástěrová 1958, 23*). Okrem týchto teórií samozrejme, existujú aj iné, no ja uvádzam len tie najdôležitejšie, o ktorých sa najviac diskutovalo. Novšie bádanie nepočíta so stotožňovaním Avarov s jedným kmeňom ale skôr, že ide o pestrý konglomerát rôznych jazdeckých a koristníckych skupín so zhodnou ekonomickou a sociálnou štruktúrou (*Avenarius 1991, 4*).

Rovnako neistá je aj otázka pravlasti Avarov. Znovu tu vystupujú dve teórie a to podľa toho, s ktorým z menovaných kmeňových zväzov sú Avari stotožňovaní. Ak je to Juan Juan, tak za pravlasť je považovaná oblasť severne od púšte Gobi a na východ od Altaja, ak sa stotožňujú s Heftalitmi, ako pravlasť prichádzajú do úvahy stredoázijské roviny (*Měřínský 2002, 180*).

V každom prípade tieto kmene či už z mongolskej alebo stredoázijskej oblasti, za nie celkom vyjasnených okolností smerujú na západ. Okrem neobjasnených príčin ich migrácie, nepoznáme ani množstvo novopríchodzieho obyvateľstva, ktoré sa usadilo v Karpatskej kotline. Písomné pramene nám síce poskytujú údaje o tomto počte, no presnosť týchto správ bola bádateľmi spochybnená (*Bialeková 1986, 36; Měřínský 2002, 184, 185*). Bádатели sa zhodujú v tom, že spolu s Avarmi prišli do Karpatskej kotliny aj iné etnické zoskupenia, ktoré sa zmiešali s domácim, minimálne rovnako pestro zloženým obyvateľstvom Germánov, Slovanov a romanizovaného obyvateľstva (*Čilinská 1996, 165*). S príchodom Avarov niektorí autori spájajú aj mladšiu vlnu slovanského osídlenia, o ktorej som sa zmienil na inom mieste.

Dejiny Avarov najlepšie mapujú monografie historikov A. Avenaria (1974) a W. Pohla (1988), ktoré zostali doteraz ešte stále neprekonané.

2.2. Chronológia obdobia avarského kaganátu na Slovensku

Pri sledovaní problematiky chronológie obdobia avarského kaganátu je na začiatku nutné zdôrazniť, že sa nevzťahuje na územie celého Slovenska, ale len na jeho južnú časť. Zároveň treba pripomenúť špecifické postavenie nášho územia v rámci avarského kaganátu. Počiatok tohto obdobia možno spojiť s príchodom Avarov do Karpatskej kotliny. Jeho koniec sa viaže na politický zánik avarského kaganátu (Zábojník 2004c, 7). Stopy po Avaroch na Slovensku nemožno sledovať počas celého obdobia trvania kaganátu vymedzeného rokmi 567 a 803 (Zábojník 1999b, 189), keďže v tomto priestore sa jeho začiatok nespája s príchodom Avarov do Karpatskej kotliny, ale až s ich neskorším usadzovaním sa v priestore severne od Dunaja. Pozorovať to možno až od polovice 7. storočia. Tejto situácii sa prispôbovali aj chronológie vzťahujúce sa na severnú oblasť Karpatskej kotliny. Datovanie v období avarského kaganátu sa opiera o produkty umeleckého remesla, ktoré pohotovo reagovali na politické a hospodárske pomery a s nimi súvisiace kultúrne vplyvy zo susedných i vzdialenejších oblastí (Čilinská 1996, 162). Z analýz v prácach autorov venujúcich sa problematike chronológie vyplynulo, že pre predmetné obdobie zohrali kľúčovú úlohu pri datovaní predovšetkým opaskové garnitúry, ktoré predstavujú najviac skúmanú a analyzovanú zložkou materiálnej kultúry. Venovala sa im pozornosť pri analýze materiálnej kultúry pri publikovaní jednotlivých pohrebísk (Čilinská 1963, 98; 1966, 164-179; Kraskovská 1962, 454-457; Točík 1963a, 168, 169 a i.), zohrávali rozhodujúcu úlohu pri datovaní mužských hrobov v horizontálno-stratigrafických analýzach na niektorých nekropolách (Mináč 1981; Wiedermann 1985), boli použité k tvorbe detailnej periodizačnej schémy obdobia avarského kaganátu na Slovensku (Zábojník 1991). V súvislosti s opaskovými garnitúrami nemožno vynechať pokusy o ich rekonštrukcie uskutočnené slovenskými (Čilinská 1966, 177, Abb. 19; 1992, 73, obr. 26; Štefanovičová 1993, 282, obr. 172) či zahraničnými bádateľmi (Galuška 1991), ako aj publikácie venujúce sa umeleckému rozboru opaskových kovaní vypracované J. Dekanom (1964, 1972).

Geografická lokalizácia novoprišlého konglomerátu prejavujúca sa aj v materiálnej kultúre predurčuje stav bádania tohto obdobia. Je preto logické, že prvé práce zaoberajúce

sa datovaním a chronológiou avarských pamiatok možno spojiť predovšetkým s maďarskými bádateľmi, ktorí vychádzali zo štúdia a analýzy materiálnej kultúry z územia Maďarska. Patrili medzi nich *F. Pulszky* (1873), *J. Hampel* (1905) aj nemecký archeológ *P. Reinecke* (1928), ďalej *N. Fettich* (1926; 1937; 1951) či *D. Csallány* (1939; 1952). Už v prácach týchto autorov sa ukázalo, že pre chronológiu avarského kaganátu je dôležitý vzťah tepanej a liatej industrie, najmä v prípade opaskových kovaní či súčastí konského postroja.

Na práce spomenutých autorov následne nadviazali aj bádatelia zaoberajúci sa problematikou obdobia avarského kaganátu na Slovensku. Najskôr predovšetkým *J. Eisner* (1933, 240, 241; 1947, 121), ktorý v tejto súvislosti prebral termín *keszthelyská kultúra*, používaný predovšetkým maďarskou bádateľskou obcou, označujúci éru pamiatok z obdobia avarského kaganátu. Z hľadiska chronologického vzťahu tepanej a liatej industrie bol zástancom názoru o ich súčasnosti (*Eisner 1952*, 311). Tento jeho záver sa však ukázal ako nesprávny, pretože byzantské mince datované do druhej polovice 6. a prvej polovice 7. storočia sa vyskytujú výlučne s tepanými ozdobami (*Čilinská 1971*, 172). Na základe toho liata a tepaná industria teda nemohli byť súčasné ale tepaná staršia a liata mladšia. V tejto súvislosti sa následne vynorila otázka, kedy dochádza k nástupu liatej industrie. *Z. Čilinská* (1966, 235) uviedla, že jej nástup sa nesprávne kladie na koniec 7., resp. na začiatok 8. storočia a prezentovala vlastný názor podľa, ktorého nástup liatej industrie predpokladá už okolo polovice 7. storočia (*Čilinská 1966*, 179; 1971, 173). *Z. Klanica* (1986, 114) vyslovil názor, že liate bronzы sú typické skôr pre 8. storočie ale zároveň nevytlúčil existenciu zmiešaného stupňa a prekrývanie sa s lisovanými bronzmi a tým pádom aj ich skoršie datovanie.

Významný počin v rámci vnútornej chronológie obdobia avarského kaganátu predstavuje monografia *I. Kovrig* (1963). Na základe materiálu z avarského pohrebiska v Allatyáne rozdelila pamiatky tohto dejinného úseku do troch chronologických stupňov – včasného, stredného a tretieho, najmladšieho. Jej schéma sa následne ukázala ako životaschopná pre celú oblasť avarského kaganátu. Prijatá bola aj slovenskými bádateľmi, ktorí ju v podstate využívajú dodnes.

Existujú aj pokusy slovenských bádateľov o podrobnejšie členenie jednotlivých stupňov – predovšetkým stredného a mladšieho resp. neskorého stupňa, ktoré boli bezpečne doložené na našich pohrebiskách. Dôležitú úlohu zohrali horizontálno-stratigrafické analýzy (*Keller/Bierbrauer 1965*; *Mináč 1981*; *Wiedermann 1985*), ktoré neustále potvrdzovali existenciu 3 horizontov pochovávania – s tepanou, kombinovanou (tepanou aj

liatou) a liatou industriou.

V súčasnosti v najpoužívanejšej chronológii včasného stredoveku na Slovensku vytvorenej *D. Bialekovou* (1980) je obdobie avarského kaganátu, v súlade s termínom zavedeným *B. Chropovským* (1962, 217) a prevzatým *J. Dekanom* (1971, 559), súčasťou predveľkomoravského horizontu. Toto obdobie síce delí na tri ďalšie časové horizonty ale tie sa značne líšia od predchádzajúcich schém vytvorených pre oblasti ovládané Avarmi.

Detailná relatívnochronologická schéma kaganátu platná pre naše územie nebola vypracovaná až do roku 1991. V tomto čase však *J. Zábojník* (1991) uskutočnil seriáciu opaskových kovaní na pohrebiskách v severnej časti Karpatskej kotliny, ktorej výsledkom bola práve takáto schéma. Známe delenie na včasný, stredný a mladší resp. neskorý stupeň rozšíril o jednotlivé fázy týchto stupňov. Táto chronológia bola prijatá a vo svojich prácach ju začali využívať aj ostatní odborníci (*Čilinská* 1996, 162; *Đuricová* 2007; 2009; *Feník* 2009 a i.).

Aj keď sa podarilo vytvoriť pomerne podrobnú schému relatívnej chronológie, nie celkom jednoznačné naďalej ostáva absolútne datovanie jednotlivých stupňov. Rozdielne je nazeranie najmä na koniec včasného a začiatok stredného stupňa, ktorý *J. Zábojník* (1991, 248) datuje k roku 650 a *Z. Čilinská* (1996, 163; 1998, 46) už k roku 630. Podobne je na tom aj absolútne datovanie počiatku najmladšieho stupňa *J. Zábojníkom* (1991, 278) či *I. Bónom* (1988, 440, 475) stavané k roku 700 ale *Z. Čilinskou* (1998, 46) už k roku 670. Vyriešenie tohto problému je predmetom ďalšieho výskumu.

2.3. Problematika vymedzenia severnej hranice avarského kaganátu

Južné Slovensko tvorilo severnú periférnu zónu avarského kaganátu. Zároveň cez tento priestor prechádzala severná hranica tohto mocensko-politického celku.

Do 50. rokov 20. storočia v slovenskej bádateľskej obci panoval názor, že hranice avarského kaganátu sa v jeho severnej časti zastavili na Dunaji a ďalej už nepokračovali (*Budinský-Krička* 1956, 62). Toto tvrdenie však bolo dané stavom bádania, keďže pohrebiská vyskytujúce sa severne od Dunaja dovtedy neboli známe. Čoskoro však, najmä vďaka novým výskumom, boli tieto názory vyvrátené (*Čilinská* 1960, 834). Ukázalo sa, že po Dunaj siahala iba prvá avarská invázia, a že Avari prenikli neskôr aj ďalej na sever (*Čilinská* 1963, 103; *Ruttkayová* 1991, 188; *Točík* 1965, 27). Určenie hranice avarského záberu bolo problematické, keďže sa neustále pohybovala vďaka objavom nových

pohrebísk. Preto sa v 60. rokoch namiesto presne vytýčenej hranice používal široko definovaný priestor – od stredného Považia po stredné Ponitrie a Slovenskú bránu až do Poiplia (*Točík 1965*, 27). Až neskôr v 80. rokoch, po doplnení mapy nálezísk, bola viacerými autormi vymedzená severná hranica avarského kaganátu na línii Devínska Nová Ves – Bratislava – Senec – Cífer – Nitra-Dolné Krškany – Levice – Želovce – Prša – Košice-Barca – Šebastovce – Valaliky (*Béreš 1985*, 15; *Bialeková 1980*, 218). Ako dôležitý sa ukázal príspevok *J. Ruttkayovej (1991)* mapujúci posun avarského osídlenia severozápadným smerom s celkovou charakteristikou osídlenia v tejto hraničnej severozápadnej časti avarského kaganátu. Najnovšie túto situáciu detailne objasnil *J. Zábojník (1999a)*, ktorý presne stanovil severnú hranicu avarského zásahu. Určil ju nielen pre jednotlivé stupne, ale aj pre jednotlivé fázy definované na základe seriácie opaskových garnitúr. Všimol si postupné obsadzovanie južných častí dnešného Slovenska, ktoré je dobre dokumentované na jednotlivých mapkách (*Zábojník 1999a*, 156-159, Karte 2-8).

Dôležité je aj zodpovedanie otázky, kedy dochádza k ovládnutiu južných území dnešného Slovenska Avarmi a tým teda aj k posunu severnej hranice avarského kaganátu. Záber nových území je dôsledkom celkovej spoločenskej situácie danej doby ovplyvnenej vonkajšími vzťahmi a zmenami v rámci avarskej spoločnosti, ktoré sa následne odrážajú na pohrebiskách v priestore severne od Dunaja a vznikom tzv. neskorooavarského kaganátu. Aj keď sa príležitostne uvažovalo, že k zabratiu týchto území došlo v 1. polovici 7. storočia (*Avenarius 1984*, 153), pravdepodobnejšie dátum tejto udalosti možno široko stanoviť do druhej polovici 7. storočia (*Ruttkayová 1991*, 189; *Zábojník 2004c*, 8).

2.4. Pramenná základňa osídlenia

2.4.1. Problematika sídliskového výskumu

Výskum sídlisk z obdobia avarského kaganátu neporovnateľne zaostáva za výskumom pohrebísk. Je to výsledok nedostatočného sídliskového výskumu minulých rokov, vyplývajúceho aj z celkom logickej orientácie na pohrebiská, ktoré disponujú zaujímavejším a bohatším materiálom. V minulosti novoobjavené sídliská z obdobia včasného stredoveku boli na základe keramiky okamžite radené do veľkomoravského obdobia. Len na porovnanie to isté sa dialo v Maďarsku, kde boli novoobjavené sídliská začlenené do obdobia avarského kaganátu, pričom materiál z nich mohol byť aj mladší (*Zábojník 2008a*, 269). Tento fakt si uvedomoval *A. Točík (1963a*, 172) už v 60. rokoch,

keď zdôrazňoval potrebu revízie dovtedajšej chronológie keramiky. Tiež upozornil, že celý rad lokalít datovaných na základe keramiky do 9. storočia bude treba datovať do 8. storočia. Rovnako sa k tomuto problému postavila aj Z. Čilinská (1995, 69), ktorá v tejto súvislosti poukázala na nezmyselnosť datovania sídlisk na základe porovnávania sídliskovej keramiky s keramikou z pohrebísk, pretože sídlisková keramika je technologicky vyspelejšia.

Samotný problém predstavujú aj kritériá na určenie sídlisk patriacich obyvateľstvu avarského kaganátu. J. Zábojník (2008a, 270) uvádza, že za sídliská z tohto obdobia možno považovať iba tie, ktoré ležia na území identifikovanom na základe pohrebísk (a materiálu z pohrebísk) ako avarské. Na základe sídliskového materiálu nie je možné priradiť sídlisko avarskému obyvateľstvu, pretože materiál, tvorený najmä keramikou, je veľmi podobný tzv. slovanským sídliskám ležiacim na sever od hranice kaganátu. V 8. storočí, po zániku keramiky pražského typu, sa situácia ešte zhoršuje, lebo výbava sídlisk sa stáva ešte viac uniformnejšou (Zábojník 1988, 405).

Tento stav je komplikovaný aj etnickou stránkou daného problému a rozdielnou terminológiou. Otázka etnicity sídlisk, teda či patrili slovanskému, avarskému alebo zmiešanému obyvateľstvu predstavuje za súčasného stavu bádania pravdepodobne neriešiteľný problém, ktorý možno posudzovať len na základe pohrebísk a materiálu z pohrebísk. Treba však určite rátať s kontinuitou slovanského obyvateľstva, ale aj s avarským, poprípade avarizovaným podielom (Zábojník 1988, 437). Nejednotnosť v terminológii samozrejme len umocňuje zmätok panujúci v tejto problematike. Dobré to možno postrehnúť na príklade sídliska v Devínskej Novej Vsi, ktoré najskôr J. Eisner (1946, 97) priradil ku keszthelyskej kultúre. L. Kraskovská (1966, 91) označila objekty toho istého sídliska ako slovanské z doby slovansko-avarskej. B. Chropovský (1962, 217) a neskôr aj J. Dekan (1971, 559) navrhli používať pre pamiatky z obdobia avarského kaganátu termín predveľkomoravské. V rámci tohto pokusu o zjednotenie terminológie A. Točík (1970, 58) označil sídlisko v Devínskej Novej Vsi práve týmto termínom. O ustálenie terminológie sa pokúsila aj D. Bialeková (1980, 218), ktorá opäť oživila názov náleziská z obdobia avarského kaganátu či jednoducho z avarského obdobia. Ani tento návrh sa nevyhol kritike (Chropovský 1985, 101, 102), ale aj napriek tomu sa mu nateraz podarilo splniť cieľ a terminológia sa zjednotila (Ďuricová 2007, 311; 2009; Feník 2009, 77; Zábojník 1988, 401; 2008a, 269 a i.).

V súčasnom bádani už dávno neplatí názor, že nedostatok sídlisk je výsledkom nomádskeho spôsobu života. Len pre starší stupeň treba predpokladať menší počet trvalých

sídlisk (Zábojník 1999b, 200). Avšak v čase, keď sa hranica kaganátu posúva na územie dnešného Slovenska, Avari rovnako ako slovanské obyvateľstvo žilo v trvalých osadách a nekočovalo (Čilinská 1992, 25). Jedinou výnimkou by mohol byť objekt 6 zo Štúrova-Obidu, ktorý bol kruhového pôdorysu porušený mladšou polozemnicou, pripomínajúci jurty zo saltovsko-majeckej kultúry (Zábojník 1988, 408). Aj napriek tomu, že sa na našom území nachádzajú sídliská približne od polovice 7. storočia, sme do 30. rokov 20. storočia nepoznali ani jedno sídlisko z územia Slovenska datované do obdobia avarskeho kaganátu (Eisner 1952, 341). Krátko nato však v rokoch 1930-1931 bolo odkryté prvé sídlisko z tohto obdobia v Bratislave, časť Devínska Nová Ves VII, kde J. Eisner (1946) odkryl 8 zahlbených objektov. Neskôr bolo doskúmané L. Kraskovskou (1966). Obaja bádatelia ho prisúdili slovanskému obyvateľstvu a dali do súvisu s veľkým pohrebiskom v Devínskej Novej Vsi (Eisner 1946, 95-97; Kraskovská 1966, 90-92). Podobný stav ako pri sídliskách na Slovensku platí pre celý priestor Karpatskej kotliny, keď v roku 1981 bolo známych len 28 sídlisk z obdobia avarskeho kaganátu a zo včasného úseku sme poznali len 5 (Zábojník 1988, 405). Postupne sídliská bezpečne datované do tohto obdobia začali pribúdať, v roku 1988 to už bolo 10 publikovaných lokalít (Zábojník 1988, 406). V súčasnosti evidujeme 28 sídlisk, na ktorých boli preskúmané objekty z obdobia avarskeho kaganátu a na ďalších lokalitách boli zistené pozostatky sídliskových objektov prieskumom (Zábojník 2008a, 270). Ani jedno z týchto sídlisk však nebolo preskúmané celé (Čilinská 1992, 24). Za najväčšie doteraz objavené sídlisko možno považovať Nové Zámky III, kde počas troch etáp bolo preskúmaných 237 objektov z predmetného obdobia, avšak nie je kompletne publikované (Zábojník 2008a, 271).

Sídliskovej problematike bolo v literatúre venovanej minimum miesta. Viac menej len pri publikovaní jednotlivých sídlisk a potom v niekoľkých kratších článkoch (Čilinská 1995; Zábojník 1988). V súčasnosti sa však tento trend začína meniť a to najmä vďaka najnovším prácam J. Zábojníka (2008a; 2008b), ktorý v nich navrhol operovať s cieľavedomým vyhľadávaním sídlisk. Jeho podstata spočíva v tom, že sa k existujúcemu pohrebisku snažíme nájsť sídlisko. Dôležitú úlohu pri tom zohrávajú ekoparametre sídlisk a pohrebísk. Na základe týchto ekoparametrov je možné vytvoriť modely, ktoré by mohli pomôcť vyhľadávaníu sídlisk (Zábojník 2008a, 271).

Datovanie a chronologické určenie sídlisk predstavuje ďalší problém, ktorý sa archeológia snaží vyriešiť. Ako pomôcka slúži výskyt špecifických druhov keramiky či už nálezy sivej keramiky na sídliskách datovanej do 7. storočia alebo tzv. žltej keramiky datovanej do 8. storočia (Zábojník 2008a, 269). Ďalšou pomôckou pre datovanie sídlisk sa

môže stať i výskyt sídliskovej keramiky v zásypoch relatívne dobre datovaných hrobov (Zábojník 1988, 236). J. Zábojník (1988) pri rozbere materiálu zo Štúrova-Obidu zistil, že pri datovaní sídlisk sa možno oprieť o určenie počiatku výskytu obtáčaných nádob, ktoré sa začínajú objavovať okolo polovice 7. storočia, kedy je tento druh keramiky ešte vzácny. Na základe porovnávania materiálu zo vtedy známych sídlisk sa následne pokúsil a časové určenie jednotlivých sídlisk z obdobia avarského kaganátu na Slovensku (Zábojník 1988, 414, Fig. 12).

Keramiky tvorí celkom prirodzene najväčšie množstvo materiálnej kultúry a na sídliskách často jediná časť nálezového materiálu. Na tomto mieste nie je mojím cieľom venovať sa komplikovaným otázkam typológie, chronológie, terminológie, genetiky či etnicity, ktorými sa bádatelia zaoberajú už od prvého spracovania a roztriedenia keramiky J. Eisnerom (1952, 248-278), a preto sa tejto problematiky dotknem len okrajovo. V prvom rade treba pripomenúť, že v podstate neexistuje práca, ktorá by zhŕňala problematiku keramiky obdobia avarského kaganátu na Slovensku. Práce bádateľov sa zameriavajú len na niektoré aspekty a venujú sa len niektorým otázkam (Béřeš 1980; 1985; Zábojník 1999b, 197, 198; 2004b a i.). Aj keď keramiky dostáva priestor pri publikovaní nálezísk, mnohokrát sa obmedzuje iba na spracovanie vlastných nálezov z pohrebiska bez širšieho pohľadu na túto problematiku. Pokročilejšie je na tom stav výskumu špecifického druhu keramiky. O spracovanie žltej a sivej keramiky sa zaslúžila D. Bialeková (1967; 1968). Ide síce o staršie práce no dodnes neprekonané. Neujasnená a nezjednotená naďalej zostáva terminológia keramiky od doby definovania niektorých jej tvarov J. Eisnerom (1952, 248). Od 90. rokov sú nahrádzané skôr pomenovaniami obtáčaná a v ruke robená keramiky či J. Macháčkom (1995; 2000) zavedeným názvom pre obtáčanú keramiky – keramiky stredodunajskej kultúrnej tradície. Závažným problémom sú aj rozličné etnické interpretácie (Eisner 1952, 248; Čilinská 1966, 227; 1992, 16, 20). Na opačnú stranu sa postavila skupina bádateľov odmietajúca etnický aspekt problematiky, najmä J. Zábojník (1999b, 198; 2004c, 65) a čiastočne aj B. Chropovský (1985, 100). Nevyriešené zostávajú aj niektoré chronologické otázky a to najmä datovanie počiatkov výskytu obtáčanej keramiky a vyznievanie keramiky pražského typu, ako i nástup masovejšieho výskytu obtáčaných nádob (Fusek 1991, 307). V 50. a 60. rokoch bádatelia riešili následnosť či súčasnosť podunajského, potiského či pražského typu (Čilinská 1966, 226, 227; Eisner 1952, 264). V nasledujúcich dekádach sa zamerali na riešenie problému spodného výskytu keramiky točenej na kruhu, so záverom, že sa začína objavovať okolo polovice 7. storočia (Béřeš 1985, 39; Zábojník 1988, 437). G. Fusek (1991, 308) však nevyklúčil možnosť existencie jej

výroby v predchádzajúcom období a neskôr v súlade s českým bádáním (*Macháček 2000*, 37; *Zeman 1976*, 211, 212), dával počiatky obtáčanej keramiky na Slovensku do druhej polovice 6. storočia (*Fusek 1994*, 99). Nedoriešená je aj otázka existencie tzv. rituálnej či funerálnej keramiky, presadzovaná *A. Točíkom* (1963, 167), spochybňovaná *J. Bérešom* (1985, 51) a *J. Zábojníkom* (2004b, 451) označená skôr za špekulatívnu.

Záverom možno konštatovať, že otázky presnej typológie, chronológie či posudzovaniu keramiky z hľadiska etnicity nie sú uspokojivo vyriešené. To je príčinou skôr skeptického nazerania na vypovedacie schopnosti keramiky (*Zábojník 2004b*, 456).

2.4.2 Problematika výskumu pohrebísk

Pohrebiská z obdobia avarskeho kaganátu tvoria hlavnú pramennú základňu všetkých poznatkov tohto obdobia. Celkovo na území kaganátu evidujeme takmer 2500 pohrebísk, pričom na území Slovenska, z ktorého len južná časť tvorila súčasť avarskeho kaganátu, ich je okolo 100 (*Zábojník 2002*, 29). Počet preskúmaných hrobov dosahuje 6400, čo je najväčšie kvantum v porovnaní s množstvom pohrebísk a hrobov z predchádzajúcich období (*Zábojník 2008a*, 269). Na porovnanie v roku 1965 bolo *A. Točíkovi* (1965, 27) známych približne 3000 hrobov, čo je tiež doklad prudkého narastania pramennej základne tohto obdobia. Na rozdiel od včasnოსlovenskeho obdobia máme k dispozícii veľké pohrebiská so stovkami hrobov.

Z hľadiska výskumu pohrebísk, ak berieme do úvahy nekropoly obsahujúce aspoň niekoľko desiatok hrobov, možno konštatovať, že sa realizovali predovšetkým prostredníctvom záchranných výskumov najmä od polovice 50. rokov. V 60. rokoch dosiahlo skúmanie pohrebísk z obdobia avarskeho kaganátu svoj vrchol. V 70. a 80. rokoch tento trend klesal a v súčasnosti sa výskum veľkých pohrebísk nerealizuje.

Jednotlivé pohrebiská sú publikované prostredníctvom katalógov alebo príspevkov. Publikované boli väčšinou v relatívne krátkom čase po ukončení výskumu. V príspevkoch nechýba analýza nálezového materiálu, a aj krátke zhodnotenie so záverom. Okrem toho však publikácie obsahujú aj nedostatky vo forme chýbajúcich nálezových okolností, technických údajov, nekvalitnej kresbovej a fotografickej dokumentácie, chybného značenia artefaktov či absentujúcich plánov. Problém predstavuje aj fakt, že nie všetky pohrebiská sú publikované. Zoznam nepublikovaných pohrebísk uvádza *J. Zábojník* (2004c, 9, 10) a upozorňuje, že sa na nich nachádza viac než jednu sedmina všetkých hrobov z územia Slovenska.

Napriek analýzam a štúdiám venujúcim sa sociálnej štruktúre a problematike

(Čilinská 1991; Zábojník 1995), sociálny model spoločnosti, pochováajúcej na pohrebiskách obdobia avarského kaganátu nepoznáme. Treba však zároveň podotknúť, že najviac pozornosti sa upriamilo na bohatšie vybavené hroby zrejme patriace vyššej spoločenskej vrstve. Na niektorých pohrebiskách boli vypracované aj demografické analýzy (Čilinská/Wolska 1979; Vondráková 1991, 171-174). Uplatnená bola tiež metóda horizontálnej stratigrafie, aplikovaná na pohrebiskách v Devínskej Novej Vsi (Keller/Bierbauer 1965), Holiaroch (Mináč 1981) či Štúrove (Wiedermann 1985). Ich prehľad aj s vyznačením jednotlivých fáz pochovávania na plánoch z hľadiska relatívnej chronológie podáva J. Zábojník (1995, 214-230, Abb. 2-19).

Pri štúdiu hrobov a pohrebísk sa operuje s dvomi hlavnými kategóriami faktov – údajov týkajúcich sa pohrebného rítu a analýzy predmetov materiálnej kultúry (Zábojník 2002, 36). V minulosti sa pri skúmaní pohrebiska kládol dôraz na materiálnu kultúru a jednotlivé prílohy v hroboch, oproti tomu problematike spôsobu a techniky úpravy hrobových jám sa nevenovala vždy dostatočná pozornosť (Wiedermann 1985, 348). Za prvú lastovičku možno označiť až prácu A. Točíka (1970), ktorý sa zamerával na podrobnú analýzu pohrebného rítu na pohrebiskách v Holiaroch a Štúrove. O otázky týkajúce sa pohrebného rítu sa však bádatelia v menšom rozsahu zaujímali aj pred touto prácou. Existujú pokusy o vysvetlenie funkčnosti úprav dna a šikmých stien hrobových jám. Už J. Eisner (1952, 228) upozornil, že šikmé steny majú súvis so štrkovitým podložením a zabráňovali zosuvom pôdy. Následne sa k tomuto pripojili aj V. Budínsky-Krička (1956, 42, 43), E. Wiedermann (1985, 349) či J. Zábojník (2004c, 25). Významné nóvum ponúkol vo svojej monografii J. Zábojník (2004c, 23, 25, 26), ktorý pre tvar a rozmer hrobových jám, tak aj pre ich úpravy, vypracoval kódový zápis jednotlivých znakov. Spracovania sa dočkali aj úpravy hrobových jám pomocou drevených konštrukcií (Točík 1970, 32-38; Wiedermann 1985, 348-350; Čilinská 1992, 39-42; Zábojník 2004c, 25-29) s následnými pokusmi o ich rekonštrukciu, ako aj s pokusmi o rekonštrukciu celých hrobových jám (Wiedermann 1985, 364-367, tab. I-VI; Čilinská 1992, 40, obr. 12). Okrem drevených obložení, mnohokrát v kombinácii s kolovými konštrukciami, sa stretávame aj s tzv. lôžkami mŕtvych, známymi aj pod starším označením máry. Ich dokladom sú jamky po štyroch nôžkach, siahajúce len 5-10 cm pod úroveň dna hrobovej, ktoré je preto veľmi ťažké spozorovať. Prvýkrát ich uviedla Z. Čilinská (1992, 41) s konštatovaním, že sú typické pre želovské pohrebisko. Okrem riešenia typológie rôznych úprav hrobových jám, sme sa počas bádania stretli aj s rozličnými interpretáciami. J. Eisner (1952, 231) napríklad uviedol, že na pohrebiskách z doby avarského kaganátu sa na území Maďarska

nestretávame s drevenými konštrukciami. Jeho závery viedli aj k pokusom o etnickú interpretáciu a spájanie výdrevy so slovanskou kultúrou (*Kraskovská 1962*, 445). Tieto tvrdenia však vyvrátil už *A. Točík (1970, 37)*, keď vymenoval maďarské lokality, kde sa drevené konštrukcie vyskytli. *J. Zábojník (2004c, 29)* následne túto tému uzatvoril konštatovaním o nedostatočnej úrovni výskumu v minulosti, čo zároveň opäť potvrdzuje kritické hlasy o zanedbávaní výskumu venujúcemu sa úprave hrobových jám. Novšie spracovanie poznatkov o pohrebnom ríte ponúka vo svojej monografii *J. Zábojník (2004c, 21-40)*. V súčasnosti sa zvyšuje dôraz aj na prejavy pohrebného rítu, čomu sa samozrejme prispôsobuje aj metodika výskumu. Okrem príloh sa teda archeológ sústreďuje aj na úpravy hrovej jamy, vzájomné vzťahy jednotlivých nálezov alebo vzťah ku kostre zomrelého, tiež prítomnosť žiaru či organických materiálov v hrobe alebo drobných kostí zvierat. Tieto poznatky však vo veľkej miere závisia od subjektívneho prístupu archeológa (*Zábojník 2004c, 21*).

Značná pozornosť sa venovala orientácii a polohe kostier zosnulých, ako aj rôznym anomáliám v tejto oblasti. Orientáciu hrobov mapoval vo svojom príspevku *A. Točík (1970)* a neskôr aj maďarský bádateľ *P. Tomka (1975)*, ktorý okrem zadunajských pohrebísk posudzoval aj pohrebiská z Rakúska a juhozápadného Slovenska. Presnú schému na určenie smeru pochovaného s exaktným určením jednotlivých smerov v stupňoch vypracoval *J. Zábojník (2004c, 30)*. Dominantná orientácia severozápad-juhovýchod je niekedy spájaná s duchovným významom (*Čilinská 1992, 44*). Okrem toho sa vyskytli aj snahy interpretovať ju chronologicky (*Čilinská 1966, 223*). Túto spojitosť sa zatiaľ nepodarilo preukázať (*Zábojník 2002, 38*). Odchýlky od dominantnej orientácie sú často spájané s geomorfologickým členením terénu (*Zábojník 2004c, 31*).

Otázky vyvolávajú aj rozličné spôsoby uloženia kostier pochovaných. Okrem obvyklej polohy tela zosnulého sa stretávame s anomáliami, ktoré bývajú rôzne interpretované. V starších prácach (*Točík 1970, 46-49; Wiedermann 1985, 349-351*) bol tejto téme venovaný malý priestor. Nedávno sa však problematikou rôznych zvláštností ukladaní mŕtvych z obdobia avarskeho kaganátu na Slovensku venovala *M. Ďuricová (2007)*, ktorá analyzuje jednotlivé anomálie a podáva súhrn ich interpretácii. Typickým príkladom anomálie v pohrebnom ríte je prítomnosť skrčenej polohy na pohrebiskách z obdobia avarskeho kaganátu. Spomínal ich už *L. Niederle (1931, 82)* a o interpretáciu sa pokúsil napríklad *V. Hrubý (1955, 79)* uvádzajúci, že poloha súvisí s prirodzenou smrťou zomrelého. Iného názoru bola *Z. Čilinská (1992, 43)*, ktorá ukladanie mŕtvych v skrčenej polohe rovnako ako zväzovanie tela, pochovávanie na okraji pohrebiska, prebitie lebky,

obrátene tela dolu tvárou, symbolické ukameňovanie a iné anomálie spájala s rituálnymi praktikami – tzv. protivapirickými opatreniami. Dnes sa tiež tieto praktiky vysvetľujú aj ako tzv. protirevenantské opatrenia, alebo ako v prípade polohy zosnulého na bruchu s potrestaním vinníka za jeho hriechy (Ďuricová 2007, 326). Poznáme celý rad štúdií a príspevkov zameriavajúcich sa špeciálne na túto problematiku (Ďuricová 2007, 336; Horváthová 1993; Chorváthová 1993; Smetánka 2003). Rôzne sú aj pohľady na pochovávanie mŕtvych v sediacej polohe. J. Eisner (1947, 123) tento pohrebný zvyk pripisuje zvyškom Longobardov, A. Točík (1963a, 159) ho dáva do súvisu s kočovníckym pohrebným rítom alebo tiež prichádzajú do úvahy vysvetlenia o uľahčení prístupu k potravinám a ich použitiu (Ďuricová 2007, 329; Kovrig 1963, 81).

Špecifickým fenoménom doby avarskeho kaganátu sú predovšetkým jazdecké hroby, ktorým sa najmä pre bohatosť inventára (poznáme však aj výnimky) venovala azda najväčšia pozornosť. Uskutočnili sa analýzy z hľadiska vzájomnej polohy jazdca a koňa (Čilinská 1991b, 204, Abb. 12, 13; Zábojník 2004c, 33-37), kategorizácie a zastúpenia v jednotlivých časových úsekoch obdobia kaganátu (Zábojník 1995, 265-270), zmapovania ich výskytu pre jednotlivé časové úseky (Zábojník 1999, 160-162, Karte 9-13) a tiež aj analýzy skeletov koní vyskytujúcich sa na pohrebiskách z obdobia avarskeho kaganátu (Ambróz 1993). Z hľadiska interpretácie jazdeckých hrobov sa okrem názorov založených na etnicite (jazdecký hrob = avarský hrob), stretávame skôr so sociálnymi ako je zamestnanie či príslušnosť k istej vrstve. Nad touto myšlienkou sa zamýšľala Z. Čilinská (1965, 40) už v 60. rokoch. J. Zábojník (1995, 271) pokladá za možný aj postupný vývoj, teda, že najskôr tvorila jazdecké bojovnícke hroby privilegovaná vrstva a v neskorom stupni profesionálni bojovníci slúžiaci vo vojsku. Typickým príkladom sociálnej interpretácie je aj výskyt jazdeckých hrobov bez zbraní, ktoré A. Točík (1970, 46) spája s analogickými nálezmi chovateľov dobytka na Sibíri a nie s bojovníkmi. Okrem klasického prípadu jazdeckého hrobu s pochovaným mužom a pochovaným celým koňom sa vyskytujú aj hroby, pre ktoré to neplatí. Ide o tzv. ženské jazdecké hroby, kde sa stretávame s pochovaným koňom ale mužské atribúty chýbajú (Čilinská 1991a, 24, 25; Zábojník 1993, 29; 2005, 32). Koň v hrobe žien však zatiaľ zostáva nevyjasneným problémom (Čilinská 1991a, 25). Ďalšiu výnimku tvoria jazdecké hroby s pochovaným jazdcom a parciálne spolupočovaným koňom. Tento zvyk, spájaný predovšetkým so staromaďarským etnikom, bol prakticky do roku 1960 pre archeológiu obdobia avarskeho kaganátu neznámy (Zábojník 1993, 30). V nasledujúcich rokoch sa mu začali venovať podrobnejšie maďarskí bádatelia a náleziská začali pribúdať. V roku 1993 bolo známych z priestoru celej

Karpatskej kotliny vyše 30 lokalít (*Zábojník 1993*, 30), v roku 2007 už 84 (*Zábojník 2007*, 367). Zo Slovenska poznáme dve lokality s parciálnym spolupočovaním koňa – Čataj (*Zábojník 1993*, 30, obr. 3) a Čierny Brod (*Zábojník 2006*). V slovenskej archeológii sa tomuto špecifickému spôsobu pochovávanía dosiaľ nevenovala pozornosť ale vzhľadom na stúpajúci záujem o tento fenomén aj u nás vznikli prvé príspevky zaoberajúce sa touto problematikou (*Zábojník 1993*; 2007). Pri interpretácii pochovaného jazdca so spolupočovaným koňom sa uvažuje o spojení s bulharskými kmeňmi Utrigurov a Kutrigutov (*Zábojník 2007*, 379, 380).

Vysvetlenie prítomnosti dvojhrobov na pohrebiskách z obdobia avarskeho kaganátu tiež nemožno považovať za uspokojivé. Do úvahy prichádza prirodzená smrť oboch pochovaných v rovnakom čase, napríklad matka s dieťaťom. V prípade interpretácie dvojhrobu muža a ženy dôležitú úlohu zohrávajú písomné pramene, ktoré informujú o dobrovoľnej smrti slovanskej ženy nasledujúcej svojho muža do hrobu (*Đuricová 2007*, 342; *Točík 1963a*, 159).

Na pohrebiskách z obdobia avarskeho kaganátu sa okrem kostrových hrobov vyskytujú aj pohreby žiarové. Pohrebiská, kde sa súčasne pochovávalo žiarovo aj kostrovo sa označujú ako birituálne. Ich súpis v severnej a západnej časti územia kaganátu podal *J. Zábojník (2004a, 340, tab. 1)*. O prisúdení žiarových hrobov slovanskému etniku sa nepochybuje (*Avenarius 1984, 152*). Značné rozpory však možno postrehnúť v spojitosti s ich datovaním. Problém predstavuje absencia chronologicky výrazného materiálu (*Čilinská 1992, 14*). Staršie názory sa snažili výskyt žiarových hrobov spájať predovšetkým so starším stupňom avarsko-slovanských kontaktov, vďaka ktorým následne žiarový rítus ustúpil a bol nahradený rítom kostrovým (*Čilinská 1983, 247; Dekan 1971, 568*). Tento názor bol spochybnený (*Béřeš 1985, 18*) a na základe prehodnotenia datovania žiarových hrobov založenom väčšinou na typologickej analýze keramiky, vyvrátený (*Zábojník 2004a, 342*). Bolo dokázané, že ich väčšinu môžeme datovať skôr do 8. storočia (*Zábojník 1995, 337*). Keďže neexistuje žiadny dôkaz o postupnom prechádzaní od žiarového rítu ku kostrovému, objavuje sa otázka či žiarové hroby nedokladajú iba vplyv slovanskeho obyvateľstva z územia neokupovaného Avarmi, kde sa žiarový rítus udržuje aj v 8. storočí (*Béřeš 1985, 18*).

V súvislosti s prítomnosťou žiarových hrobov na pohrebiskách z obdobia avarskeho kaganátu vystupuje otázka etnicity obyvateľstva pochovávanjúceho na týchto pohrebiskách. Hranice avarskeho kaganátu ani náhodou nepredstavujú hranicu etnickú a teda kaganát nie je homogénny celok na formovaní ktorého sa podieľa jedna etnická skupina. Situácia

v centrálnej časti Karpatskej kotliny, ktorú majú k dispozícii maďarskí bádatelia sa v tomto svetle javí jednoduchšia, pretože tu sa uvažuje len o avarskom osídlení. Situácia sa však výrazne komplikuje v hraničných oblastiach avarského územia a s výskytom pohrebísk, kde sa okrem kostrových hrobov vyskytujú aj pohreby žiarové, a kde sa predpokladá prítomnosť slovanskej zložky. Z hľadiska žiarových hrobov sa etnickým vzťahom v 6.-8. storočí v prostredí Karpatskej kotliny venoval *V. Turčan (1983)*. Interpretácia etnickej príslušnosti žiarových hrobov sa javí ako jasná – slovanská (*Avenarius 1984, 152*). Kostrové hroby však nemožno prisúdiť len Avarom, pretože u Slovanov sa predpokladá prechod ku pochovávaniu nespálených tiel. Dôvod, prečo vlastne dochádza k zmene pohrebného rítu nie je jednoznačne objasnený a k dispozícii je viacero názorov a vysvetlení (*Avenarius 1984, 152; Béreš 1985, 18; Čilinská 1992, 14; Dekan 1971, 568*). Nejednoznačné je aj prisúdenie jazdeckých hrobov Avarom. Myšlienku, že v jazdeckom hrobe mohol byť rovnako pochovaný Avar aj Slovan vyslovil už *J. Eisner (1947, 123)*. Ani skladba hrovej výbavy nemusí nutne vypovedať o etnickej príslušnosti pochovaného. *Z. Čilinská (1963, 102, 103)* sa domnievala, že bohaté jazdecké hroby nie sú dokladom etnicity ale majetnosti. Túto hypotézu následne rozvinul *J. Dekan (1971, 570)*, ktorý tvrdil, že ani jazdecké hroby ani nomádsky opasok nemusia ešte byť dôkazom avarskej príslušnosti pochovaného, i keď nesporne kotvia vo zvyklostiach a kultúre kočovných kmeňov. Objavili sa aj názory, že Slovania pochovávajúci kostrovo sú príslušníkmi južnej vetvy. Z toho by vyplývalo, že na juhozápadnom Slovensku žili v 7. a 8. storočia dve etnické slovanské skupiny (*Chropovský 1985, 93; Turčan 1983, 96, 97*). Otázka etnicity pohrebísk z obdobia avarského kaganátu tak naďalej zostáva nevyriešená a za dnešného stavu bádania zrejme aj nevyriešiteľná.

S problémom etnicity súvisí aj terminológia na označovanie pohrebísk zo 7. a 8. storočia v našom priestore. Keďže predmetná oblasť je etnicky nejednotná, bolo nutné vyriešiť aj otázku pomenovania týchto pohrebísk. Situácia je v podstate totožná ako pri sídliskách a objavujú sa pomenovania keszthelyský typ (*Eisner 1947, 122*), pohrebisko z doby kultúry slovansko-avarskej (*Kraskovská 1962, 442*), avarské pohrebisko (*Béreš, 1985, 15*), avarsko-slovanské pohrebisko (*Čilinská 1960, 839*), slovansko-avarské (*Čilinská 1963, 87; Točík 1962a, 347*), predveľkomoravské či včasnostredoveké (*Mináč 1981, 78; Točík 1962a, 369*). *D. Bialeková (1967, 58)* vyslovila názor, že najvhodnejší termín pre označovanie pohrebísk zo 7. a 8. storočia je z obdobia avarskej ríše, pretože nevyzdvihuje niektorú z etnických zložiek heterogénneho prostredia Karpatskej kotliny v tomto období. Následne sa presadil a ustálil v poopravenom názve – z obdobia avarského kaganátu

(*Bialeková 1980, 218; Zábojník 2004c, 19*).

Ďalšiu komplikáciu situácie na pohrebiskách predstavujú sekundárne zásahy do hrobov, jednak z dôvodu spomínaných posteriórnych protivampirických opatrení (*Ďuricová 2007, 339-341*) alebo za účelom vykrádania. Tento problém je veľmi príznačný predovšetkým pre bohaté pohrebiská z obdobia kaganátu na južnom Slovensku, keď na mnohých nekropolách boli zistené stopy po sekundárnych zásahoch spojené práve s vykrádaním.

ZÁVER

V predloženej práci som sa zaoberal dejinami bádania problematiky včasnოსlovenského obdobia a obdobia avarského kaganátu na Slovensku. Obe obdobia sa vyznačujú špecifickými problémami, ktoré bolo nutné riešiť samostatne a oddelene.

V prvej časti, zaoberajúcej sa vývojom názorov a súčasným stavom bádania včasnოსlovenského obdobia som sa okrajovo dotkol aj problematiky etnogenézy slovanského etnika. Hlavne som sa však zaoberal vývojom názorov na dobu, smery a spôsob príchodu slovanského obyvateľstva do priestoru severnej časti Karpatskej kotliny, podal som prehľad chronologických a periodizačných schém, ktoré prihliadali na slovenské nálezy, prípadne nejakým spôsobom ovplyvnili nazeranie na riešenie danej problematiky na Slovensku. Významný priestor som venoval pramennej základni včasnოსlovenského obdobia a problematike výskumu sídlisk a pohrebísk.

Aj napriek desiatky rokov trvajúcemu výskumu zostáva množstvo otázok nezodpovedaných. Jednak sú to otázky samotnej etnogenézy, ale aj presného určenia doby príchodu prvých slovanských skupín, rozpoznanie procesu asimilácie pôvodného obyvateľstva. Pri chronológii sa ešte stále nie je možné oprieť o pevné absolútne dáta a rovnako neisté je aj datovanie sídlisk či pohrebísk.

V druhej časti venovanej vývoju názorov a súčasnému stavu bádania obdobia avarského kaganátu som sa opäť stručne dotkol aj otázok, ktoré priamo s naším územím nesúvisia. V ďalších kapitolách som sa však zameril na témy, ktoré sú primárnym predmetom bádania slovenskej archeológie. Podal som prehľad najdôležitejších schém predmetného obdobia so zdôraznením prínosu jednotlivých autorov. Dotýkam sa aj problému vytýčenia severnej hranice avarského kaganátu, ktorá prechádzala slovenským územím. Najväčší priestor dostala problematika pramennej základne. Tú na rozdiel od včasnოსlovenského obdobia tvoria predovšetkým pohrebiská, a keďže táto pramenná báza je veľmi rozsiahla, je pochopiteľné, že som jej venoval aj najviac priestoru.

Ani intenzívny výskum a aktivita mnohých bádateľov však nepomohli vyriešiť niektoré problémy. Aj keď relatívnochronologickú schému tohto obdobia možno v súčasnosti považovať za úspešne vytvorenú, z hľadiska absolútneho datovania jednotlivých stupňov či fáz nepanuje medzi bádateľmi zhoda. Očakávať možno s rozvojom terénnej činnosti a objavom nových pohrebísk aj úpravu severnej hranice avarského zásahu na naše územie. Veľké množstvo nevyriešených problémov poskytujú predovšetkým

sídliská a pohrebiská. Či už interpretácie úprav hrobových jám, jazdeckých hrobov, rozličných anomálií alebo samotná etnicita obyvateľov bývajúcich na sídliskách a pochovávajúcich na pohrebiskách obdobia avarského kaganátu.

K zodpovedaniu predložených a stále nevyriešených otázok môže pomôcť jednak spracovanie doteraz nespracovaných a nepublikovaných nálezísk a tiež ďalší archeologický výskum a s ním spojený rozvoj archeologického bádania.

Prezentovaná práca by mohla byť základom pre ďalšie riešenie tejto problematiky. Keďže sa zaoberám výlučne archeologickými prameňmi, navrhujem aby boli pri pokračovaní do práce zapojené aj historické pramene, prípadne aj lingvistické či iné. Rovnako tak je možné danú tému rozšíriť o problematiku materiálnej kultúry a v neposlednom rade pokryť celý záber témy udanej v názve tejto práce, teda celé obdobie včasného stredoveku.

ZOZNAM LITERATÚRY

- Ambróz 1993* – C. Ambróz: Tierbeigaben in den Gräbern von Komárno-Schiffswert II (Grabung 1987-1989). *Slov. Arch.* 41, 1993, 339-346.
- Avenarius 1974* – A. Avenarius: Die Awaren in Europa. Amsterdam/Bratislava 1974.
- Avenarius 1984* – A. Avenarius: Slovania v severozápadnom pomedzí avarského kaganátu. In: Zborník prác Ľudmile Kraskovskej (k životnému jubileu). Bratislava 1984, 151-158.
- Avenarius 1986* – A. Avenarius: Stav, problémy a možnosti historického bádania o slovanskom období dejín Slovenska. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 22, 1986, 21-26.
- Avenarius 1991* – A. Avenarius: Hlavné tendencie súčasného avarologického bádania. In: K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku. Nitra 1991, 3-8.
- Avenarius 1992* – A. Avenarius: Začiatky Slovanov na strednom Dunaji: autochtonistická teória vo svetla súčasného bádania. *Hist. Čas.* 40, 1992, 1-16.
- Beranová/Lutovský 2009* – M. Beranová/M. Lutovský: Slované v Čechách. *Archeologie* 6.-12. století. Praha 2009.
- Béreš 1980* – J. Béreš: K problematike podunajského a potiského typu keramiky. In: IV. medzinárodný Kongres slovanskej archeológie. Sofia 15-22 sept. 1980. Nitra 1980, 19-27.
- Béreš 1985* – J. Béreš: Keramika na tzv. avarských pohrebiskách a sídliskách zo 7.-8. stor. na Slovensku. *Slov. Arch.* 33, 1985, 15-70.
- Bialeková 1961* – D. Bialeková: Príspevok k štúdiu počiatkov slovanského oídlenia na juhozápadnom Slovensku. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 6, 1961, 123-128.
- Bialeková 1962* – D. Bialeková: Nové včasnოსlovanské nálezy z juhozápadného Slovenska. *Slov. Arch.* 10, 1962, 97-148.
- Bialeková 1967* – D. Bialeková: Žltá keramika z pohrebísk obdobia avarskej ríše v Karpatskej kotline. *Slov. Arch.* 15, 1967, 5-76.
- Bialeková 1968* – D. Bialeková: Zur Frage der grauen Keramik aus Gräberfeldern der Awarenzeit im Karpatenbecken. *Slov. Arch.* 16, 1968, 205-227.
- Bialeková 1980* – D. Bialeková: Slovanské obdobie. In: Návrh chronológie praveku a včasnej doby dejinnej na Slovensku. *Slov. Arch.* 28, 1980, 213-228.
- Bialeková 1986* – D. Bialeková: Stav úlohy bádania o včasnოსlovanskom období na Slovensku. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 22, 1986, 33-41.

- Bialeková 1987* – D. Bialeková: Včasnoľovanské popolnicové hroby z Potvoríc z hľadiska antropologickej analýzy. Štud. Zvesti AÚ SAV 23, 1987, 109-117.
- Bóna 1988* – I. Bóna: Die Geschichte der Awaren im Lichte der archäologischen Quellen. In: Popoli delle steppe. Unni, Avari, Ungari. Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo 35. Tomo secondo. Spoleto 1988, 427-481.
- Borkovský 1940* – I. Borkovský: Staroslovanská keramika ve střední Evropě. Studie k počátkům slovanské kultury. Praha 1940.
- Böhm 1941* – J. Böhm: Kronika objaveného věku. Praha 1941.
- Bubeník 1979* – J. Bubeník: Nový nález časně slovanské keramiky z Podkrušnohoří a otázka tzv. zdobeného pražského typu. Arch. Rozhledy 31, 1979, 151-162.
- Bubeník 1995* – J. Bubeník: Poznámky k terminologii keramiky staršího úseku (6.-8. stol.) našeho raného středověku. Sbor. Prací Fil. Fak. Brno 40, 1995, 55-60.
- Budinský-Krička 1947* – V. Budinský-Krička: Slovanské popolnicové pole z doby predhradištnej vo Výčapoch-Opatovciach, okr. Nitra. Hist. Slov. 5, 1947, 135-144.
- Budinský-Krička 1956* – V. Budinský-Krička: Pohrebisko z neskorej doby avarskej v Žitavskej Tôni na Slovensku. Slov. Arch. 4, 1956, 5-131.
- Budinský-Krička 1961* – V. Budinský-Krička: Slovanské osídlenie na severovýchodnom Slovensku. Slov. Arch. 9, 1961, 347-390.
- Budinský-Krička 1963* – V. Budinský-Krička: Sídliisko z doby rímskej a zo začiatkov sťahovania národov v Prešove. Slov. Arch. 11, 1963, 5-58.
- Csallány 1939* – D. Csallány: Kora avarkori sírleletek. Grabfunde der Frühawarenzeit. Folia Arch. 1-2, 1939, 121-180.
- Csallány 1952* – D. Csallány: Vizantijskije monety v avarskich nachodkach. L'importance de la circulation monétaire byzantine pour le legs archéologique des Avars. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 2, 1952, 235-250.
- Čaplovič 1998* – P. Čaplovič: Včasnostredoveké osídlenie Slovenska. Bratislava 1998.
- Červinka 1907* – I. L. Červinka: Kdy zalidnili Slované Evropu střední? Archeologické rozpravy 2, Olomouc 1907.
- Červinka 1928* – I. L. Červinka: Slované na Moravě a říše Velkomoravská. Brno 1928.
- Čilinská 1960* – Z. Čilinská: Nové nálezy z neskorej doby avarskej na juhozápadnom Slovensku. Arch. Rozhledy 12, 1960, 829-832, 834-841.
- Čilinská 1963* – Z. Čilinská: Slovansko-avarské pohrebisko v Žitavskej Tôni. Slov. Arch. 11, 1963, 87-120.
- Čilinská 1965* – Z. Čilinská: Sociálno-ekonomická problematika vo svetle pohrebísk

- juhozápadného Slovenska zo 7.-8. stor. In: O počiatkoch slovenských dejín. Bratislava 1965, 36-54.
- Čilinská 1966* – Z. Čilinská: Slawisch-avarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Bratislava 1966.
- Čilinská 1971* – Z. Čilinská: Kritériá chronologického vzťahu tepanej a liatej industrie na pohrebiskách VI.-VIII. stor. Sbor. Prací Fil. Fak. Brno 16, 1971, 171-174.
- Čilinská 1983* – Z. Čilinská: The development of the Slavs north of the Danube during the avar empire and their social-cultural contribution to the Great Moravia. Slov. Arch. 31, 1983, 237-276.
- Čilinská 1989-1990* – Z. Čilinská: K otázke príchodu Antov na stredný Dunaj. Sbor. Prací Fil. Fak. Brno 34-35, 1989-1990, 19-25.
- Čilinská 1991a* – Z. Čilinská: Postavenie žien v avarskom kaganáte. In: K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnom stredoveku. Nitra 1991, 9-38.
- Čilinská 1991b* – Z. Čilinská: Soziale Differenzierung und ihre Spiegelung im Bestattungsritus des 7.-8. Jahrhunderts in der Slowakei. Acta Arch. Carpathica 30, 1991, 187-212.
- Čilinská 1992* – Z. Čilinská: Slovania a avarský kaganát. Výpoveď staroslovanského pohrebiska v Želovciach. Bratislava 1992.
- Čilinská 1995* – Z. Čilinská: Súčasný poznatky o sídliskách 7.-8. stor. na Slovensku. Sbor. Prací Fil. Fak. Brno 40, 1995, 69-74.
- Čilinská 1996* – Z. Čilinská: Avari v Karpatskej kotline (história, kultúra, interetnické vzťahy). Štud. Zvesti AÚ SAV 32, 1996, 159-170.
- Čilinská 1998* – Z. Čilinská: Základné problémy štúdia historického vývoja na južnom Slovensku v 7.-8. storočí. Stud. Arch. Slov. Mediaev. 1, 1998, 43-48.
- Čilinská/Wolska 1979* – Z. Čilinská/W. Wolska: Štrukturálna a demografická analýza včasnohistorického pohrebiska v Želovciach. Slov. Arch. 27, 1979, 139-166.
- Dekan 1948-1949* – J. Dekan: K problémom slovanského osídlenia na Slovensku. Hist. Slov. 6/7, 1948-1949, 55-82.
- Dekan 1964* – J. Dekan: Antropomorfné motívy na liatych bronzových kovaniach predveľkomoravského typu. Štud. Zvesti AÚ SAV 14, 1964, 61-94.
- Dekan 1971* – J. Dekan: Vývoj a stav archeologického výskumu doby predveľkomoravskej. Slov. Arch. 19, 1971, 559-580.
- Dekan 1972* – J. Dekan: Herkunft und Ethnizität der gegossenen Bronzeindustrie des VIII. Jahrhunderts. Slov. Arch. 20, 1972, 317-452.

- Dostál 1975* – B. Dostál: Břeclav-Pohansko. Velkomoravský velmožský dvorec 4. Brno 1975.
- Đuricová 2007* – M. Đuricová: Zvláštnosti v ukladaní mrtvých ako súčasť duchovnej kultúry obyvateľstva v období avarského kaganátu na území Slovenska. *Slov. Arch.* 55-2, 2007, 311-352.
- Đuricová 2009* – M. Đuricová: Jazdecké hroby z obdobia avarského kaganátu na pohrebisku v Šebastovciach. *Zbor. FF UK Musaica* 26, 2009, 49-76.
- Eisner 1933* – J. Eisner: Slovensko v pravěku. Bratislava 1933.
- Eisner 1946* – J. Eisner: Sídliště ze starší doby hradištní v slovenském Pomoraví. *Pam. Arch.* 42, 1946, 94-105.
- Eisner 1947* – J. Eisner: Slovensko v dobe kultúry hradištnej. In: *Slovenské dejiny* 1. Bratislava 1947, 120-158.
- Eisner 1952* – J. Eisner: Devínska Nová Ves. Slovanské pohřebiště. Bratislava 1952.
- Eisner 1966* – J. Eisner: Rukověť slovanské archeologie. Počátky Slovanů a jejich kultury. Praha 1966.
- Feník 2009* – M. Feník: Peší bojovníci z obdobia avarského kaganátu na pohrebiskách z územia Slovenska. *Zbor. FF UK Musaica* 26, 2009, 77-133.
- Fettich 1926* – N. Fettich: Az avarkori müipar Magyarországon. Die Kunstgewerbe der Awarenzeit in Ungarn. *Arch. Hungarica* 1. Budapest 1926.
- Fettich 1937* – N. Fettich: A honfoglaló magyarság fémművészége. Die Mettalkunst der landnehmenden Ungarn. *Arch. Hungarica* 21, Budapest 1937.
- Fettich 1951* – N. Fettich: Régészeti tanulmányok a késői hun fémművéség történetéhez. Archäologische Studien zur Geschichte der späthunischen Metallkunst. *Arch. Hungarica* 31, Budapest 1951.
- Filip 1946* – J. Filip: Počátky slovanského osídlení v Československu. Praha 1946.
- Fusek 1985* – G. Fusek: K problematike včasnოსlovenských sídlisk na západnom a strednom Slovensku. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 21, 195-204.
- Fusek 1991* – G. Fusek: Včasnოსlovenské sídlisko v Nitre na Mikovom dvore. *Slov. Arch.* 39, 1991, 289-330.
- Fusek 1994* – G. Fusek: Slovensko vo včasnოსlovenskom období. Nitra 1994.
- Fusek 2001* – G. Fusek: Pôvodné alebo prisťahované obyvateľstvo? Príspevok k vypovedacím možnostiam archeologických prameňov o počiatkoch slovanského osídlenia Slovenska. In: *Historická Olomouc XII. Sborník příspěvků ze symposia Historická Olomouc XII., zaměřeného k problematice zakladatelských mýtů a mýtů*

- „počátků“ ve světle kritiky pramenů, Muzeum umění Olomouc - sál Beseda, 6.-7. října 1998. Olomouc 2001, 71-89.
- Fusek 2002* – G. Fusek: Včasnoslovanské obdobie. In: Slovensko vo včasnom stredoveku. Nitra 2002, 23-27.
- Fusek 2008* – G. Fusek: Frühe Slawen im Mitteldonauegebiet. In: Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008. Bonn 2008, 645-656.
- Fusek/Zábojník 2003* – G. Fusek/J. Zábojník: Príspevok do diskusie o počiatkoch slovanského osídlenia Slovenska. Slov. Arch. 51, 2003, 319-340.
- Galuška 1991* – L. Galuška: Velká Morava. Brno 1991.
- Galuška 2000* – L. Galuška: K problematice nejstaršího slovanského osídlení východní Moravy. Pravěk (N. Ř.) 10, 2000, 119-132.
- Godłowski 2000* – K. Godłowski: Pierwotne siedziby Słowian. Kraków 2000.
- Gojda/Kuna 1985* – M. Gojda/M. Kuna: Časně slovanský sídelní areál v Roztokách (okr. Praha-západ) – stav výzkumu a jeho perspektivy. Arch. Rozhledy 37, 1985, 152-169, 237-240.
- Hampel 1905* – J. Hampel: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I.-III Braunschweig 1905.
- Horváthová 1993* – E. Horváthová: Predstavy o posmrtnom živote v korelácii s pohrebnými obradmi. In: E. Krekovič (Zost.): Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť. Bratislava 1993, 60-68.
- Hromada 1991* – J. Hromada: Včasnoslovanské iarové pohrebisko v Bratislave-Dúbravke. Slov. Arch. 37, 1991, 277-286.
- Hromada/Kolník 1991* – J. Hromada/T. Kolník: Sídliskové objekty pražského typu v Bratislave-Dúbravke. Slov. Arch. 39, 257-276.
- Hrubý 1955* – V. Hrubý: Staré Město. Velkomoravské pohřebiště Na Valách. Praha 1955.
- Hrubý 1967* – V. Hrubý: Sídliště z pozdní doby římské ve Zlechově. Arch. Rozhledy 19, 1967, 643-658.
- Hrubý 1980* – V. Hrubý: Velkomoravské Staré Město. Dosavadní výsledky archeologických výskumů. Brno 1980.
- Chaloupecký 1923* – V. Chaloupecký: Staré Slovensko. Bratislava 1923.
- Chorváthová 1993* – E. Chorváthová: Pohrebné hry, stráženie mŕtveho a vampirizmus v strednej Európe. In: E. Krekovič (Zost.): Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť. Bratislava 1993, 76-80.

- Chropovský 1962* – B. Chropovský: Slovanské osídlenie na Slovensku a jeho problémy. Hist. Čas. 10, 1962, 216-237.
- Chropovský 1964* – B. Chropovský: K otázke najstaršieho slovanského osídlenia na Slovensku. Štud. Zvesti AÚ SAV 14, 1964, 43-56.
- Chropovský 1985* – B. Chropovský: Včasnოსlovanský a predveľkomoravský vývoj na území Československa. In: Velká Morava a počátky československé státnosti. Praha-Bratislava 1985, 81-105.
- Chropovský 1998* – B. Chropovský: Niekoľko poznámok k problematike pravlasti Slovanov. Stud. Arch. Slov. Mediaev. 1, 1998, 35-42.
- Chropovský 2000* – B. Chropovský: Some problems of the ethnogenesis of the Slavs and of the settlement process of the Central Danubian Slovans-Slovaks in the 6nd and 7nd century. In: Slovaks in the Central Danubian Region in the 6th to 11th century. Bratislava 2000, 45-65.
- Chropovský/Ruttikay 1985* – B. Chropovský/A. Ruttikay: Archeologický výskum a genéza slovanského etnika. Hist. Čas. 33, 1985, 257-290.
- Jelínková 1985* – D. Jelínková: Dopňky k mapě nalezíšť s keramikou pražského typu na Moravě. Pam. Arch. 76, 1985, 456-473.
- Keller/Bierbrauer 1965* – E. Keller/V. Bierbrauer: Beiträge zum awarenzeitlichen Gräberfeld von Devínska Nová Ves. Slov. Arch. 13, 1965, 377-397.
- Klanica 1977* – Z. Klanica (rec.): B. Dostál: Břeclav-Pohansko. Velkomoravský velmožský dvorec 4. Slov. Arch. 25, 1977, 233-235.
- Klanica 1980* – Z. Klanica: Počátky slovanského osídlení ČSSR. In: IV. medzinárodný Kongres slovanskej archeológie. Sofia 15-22 sept. 1980. Nitra 1980, 73-76.
- Klanica 1986* – Z. Klanica: Počátky slovanského osídlení našich zemí. Praha 1986.
- Kolník 1971* – T. Kolník: Prehľad a stav bádania o dobe rímskej a sťahovaní národov. Slov. Arch. 19, 1971, 499-558.
- Kostrzewski 1965* – J. Kostrzewski: Zur Frage der Siedlungsstätigkeit in der Urgeschichte. Warszawa-Wroclaw-Kraków 1965.
- Kovrig 1963* – I. Kovrig: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán. Arch Hungarica 40, Budapest 1963.
- Kraskovská 1958* – Ľ. Kraskovská: Výskum v Bešeňove roku 1950. Slov. Arch. 6, 1958, 419-447.
- Kraskovská 1962* – Ľ. Kraskovská: Pohrebisko v Bernolákove. Slov. Arch. 10, 1962, 425-476.

- Kraskovská 1966* – Ľ. Kraskovská: Slovanské sídlisko pri Devínskom Jazere (Výskumy v rokoch 1960, 1962 a 1963). Sbor. SNM 60, História 6, 1966, 73-94.
- Krekovič 1996* – E. Krekovič (rec.): P. Mačala: Etnogenéza Slovanov v archeológii. Slov. Arch. 44, 1996, 350-352.
- Kuna/Profantová a kol. 2005* – M. Kuna/N. Profantová a kol.: Počátky raného středověku v Čechách. Archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Roztokách. Praha 2005.
- Lutovský 2001* – M. Lutovský: Encyklopedie slovanské archeologie v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha 2001.
- Mačala 1995* – P. Mačala: Etnogenéza Slovanov v archeológii. Košice 1995.
- Macháček 1995* – J. Macháček: Keramika středodunajské kulturní tradice. Příspěvek k diskusi o terminologii raného středověku. Sbor. Prací Fil. Fak. Brno 40, 1995, 61-67.
- Macháček 2000* – J. Macháček: K absolutní a relativní chronologii keramiky středodunajské kulturní tradice na jižní Moravě. Sbor. Prací Fil. Fak. Brno 5, 2000, 25-55.
- Měřínský 2002* – Z. Měřínský: České země od příchodu Slovanů po Velkou Moravu I. Praha 2002.
- Mináč 1981* – V. Mináč: Chronologická a štrukturálna analýza slovansko-avarského pohrebiska v Holiaroch. Zbor. SNM 75, História 21, 1981, 78-102.
- Mináč 1985* – V. Mináč: Začiatky slovanského osídlenia na juhozápadnom Slovensku. Zbor. SNM 79, História 25, 1985, 117-142.
- Moravčík 1978* – J. Moravčík: Žilina. In: Významné slovanské náleziská na Slovensku. Nitra 1978, 261-267.
- Neustupný 1939* – J. Neustupný: O nejstarší slovanské kultuře v Čechách. Zvláštní otisk z časopisu Národního musea roč. 113. Praha 1939.
- Nevizanský 1992* – G. Nevizánsky: Slovanské žiarové pohrebisko v Bajči-Vlkanove. Arch. Rozhledy 44, 1992, 393-414.
- Niederle 1931* – L. Niederle: Rukověť slovanské archeologie. Praha 1931.
- Niederle 1953* – L. Niederle: Rukověť slovanských starožitností. Praha 1953.
- Parczewski 1998* – M. Parczewski: U źródeł Słowiańszczyzny. In: Słowiane w Europie wcześniejszego średniowiecza. Warszawa 1998, 33-51.
- Pieta 1987* – K. Pieta: Die Slowakei im 5. Jahrhundert. Germanen, Hunnen, Awaren, in Schätze der Völkerwanderungszeit. Nürnberg 1987, 385-417.

- Pieta 1991* – K. Pieta: The North Carpathians at the beginning of the Migration Period. *Antiquity* 65, 1991, 376-387.
- Pieta 2002* – K. Pieta: Osídlenie Slovenska v dobe sťahovania národov. In *Slovensko vo včasnóm stredoveku*. Bratislava 2002, 11-22.
- Pleinerová 1975* – I. Pleinerová: Březno. Vesnice prvních Slovanů v severozápadních Čechách. Praha 1975.
- Pleinerová/Zeman 1970* – I. Pleinerová/J. Zeman: Návrh klasifikace časně slovanské keramiky v Čechách. *Arch. Rozhledy* 22, 1970, 721-732.
- Pohl 1988* – W. Pohl: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr. München 1988.
- Pouлік 1948* – J. Pouлік: Staroslovanská Morava. Praha 1948.
- Pouлік 1951* – J. Polík: Staroslovanské mohylové pohřebiště v Přítlukách. *Arch. Rozhledy* 3, 97-100, 113-116, 275, 283.
- Profantová 2005a* – N. Profantová: Chronologie osídlení areálu v historických souvislostech. In: *Počátky raného středověku v Čechách. Archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Roztokách*. Praha 2005, 208-225.
- Profantová 2005b* – N. Profantová: Nové objekty kultúry s keramikou pražského typu z Roztok u Prahy. *Pam. Arch.* 96, 2005, 127-164.
- Profantová/Kuna/Moravec/Haišmanová 2005* – N. Profantová/M. Kuna/D. Moravec/L. Haišmanová: Časně slovanské osídlení Čech. In: *Počátky raného středověku v Čechách. Archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Roztokách*. Praha 2005, 73-102.
- Pulszky 1873* – F. Pulszky: A magyarországi avar leletről. *Értekezések a történelmi tudományok köréből* 3/7. Budapest 1873.
- Ratkoš 1964* – P. Ratkoš: Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Bratislava 1964.
- Rejholcová 1990* – M. Rejholcová: Včasnოსlovanské pohrebisko v Čakajovciach, okres Nitra. *Slov. Arch.* 38, 1990, 357-420.
- Reinecke 1928* – P. Reinecke: Die archäologische Hinterlassenschaft der Awaren. *Germania* 12, 1928, 87-98.
- Rusanova 1976* – I. P. Rusanova: Slavianskije drevnosti VI-VII vv. Kul'tura pražskogo tipa. Moskva 1976.
- Ruttkayová 1991* – J. Ruttkayová: K problematike osídlenia severozápadného pomedzia avarského kaganátu v 7.-8. stor. In: *K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku*. Nitra 1991, 185-217.

- Smetánka 2003* – Z. Smetánka: Archeologie strachu. In: Archeologické etudy. Praha 2003, 80-83.
- Steinhübel 2000* – J. Steinhübel: The migration of nations and the arrival of the Slavs in Slovakia. In: Slovaks in the Central Danubian Region in the 6th to 11th Century. Bratislava 2000, 31-44.
- Steinhübel 2004* – J. Steinhübel: Nitrianske kniežatstvo. Bratislava 2004.
- Stloukal 1992* – M. Stloukal: Slovanské žárové pohřby z Bajče-Vlkanova. Arch. Rozhledy 44, 1992, 414-417.
- Šafárik 1837* – P. J. Šafárik: Slovanské starožitnosti. Praha 1837.
- Šalkovský 1988* – P. Šalkovský: K vývoju a štruktúre osídlenia v dobe slovanskej na Slovensku. Slov. Arch. 36, 1988, 379-414.
- Šalkovský 2009* – P. Šalkovský: Najstaršie formy domov u Slovanov. Zbor. FF UK Musaica 26, 2009, 35-48.
- Štefanovičová 1981-1982* – T. Štefanovičová: Etnické premeny v strednej a juhovýchodnej Európe v 6.-8. storočí. Historica 32-33, 1981-1982, 7-17.
- Štefanovičová 1989* – T. Štefanovičová: Osudy starých Slovanov. Bratislava 1989.
- Štefanovičová 1993* – T. Štefanovičová: Najstaršie dejiny Bratislavy. Bratislava 1993.
- Tejral 1980* – J. Tejral: K otázce doby stěhování národů a počátků slovanského osídlení na Moravě. In: IV mezinárodní Kongres slovanskej archeológie. Sofia 15-22 sept. 1980. Nitra 1980, 177-181.
- Tejral 1989* – J. Tejral: K otázce pozdně římských sílišť „zlechovského typu“. In: Časopis Moravského musea 74, 1989, 77-89.
- Tejral 1993* – J. Tejral: Za dob velkého neklidu (doba stěhování národů). In: Pravěké dějiny Moravy. Brno 1993, 471-503.
- Točík 1962a* – A. Točík: Keramika so značkami na dne zo slovansko-avarských pohrebísk na juhozápadnom Slovensku. Pam. Arch. 53, 1962, 347-380.
- Točík 1962b* – A. Točík: Nové nálezy z doby sťahovania národov na juhozápadnom Slovensku. In: Štud. Zvesti AÚ SAV 9, 1962, 187-218.
- Točík 1963a* – A. Točík: Pohrebisko a sídlisko z doby avarskej ríše v Prši. Slov. Arch. 11, 1963, 121-198.
- Točík 1963b* – A. Točík: Sídlisko z doby rímskej zo začiatku sťahovania národov v Prešove. Slov. Arch. 11, 1963, 5-58.
- Točík 1963c* – A. Točík: Súčasný stav archeologického bádania najstarších dejín slovenského národa. Arch. Rozhledy 15, 1963, 591-624.

- Točík 1965* – A. Točík: Slovania na strednom Dunaji v 5.-8. stor. In: O počiatkoch slovenských dejín. Bratislava 1965, 20-35.
- Točík 1970* – A. Točík: Pohrebný rítus na včasnostredovekých pohrebiskách v Holiaroch a Štúrove. Slov. Arch. 18, 1970, 29-56.
- Točík 1978* – A. Točík: Záchranný výskum v Komjaticiach. AVANS 1977, 1978, 246-272.
- Tomka 1975* – P. Tomka: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz II. – Tájolás. Beiträge zu den Bestattungsarten der Bevölkerung von Kisalföld in der Awarenzeit. II. Orientierung. Arrabona 17, 1975, 5-90.
- Trubačov 1982* – O. N. Trubačov: Jazykoznanije i etnogeneza Slavjan. Drevnije Slavjane po dannym etimologiji i onomastiki. In: VJa, No. 4, 10-26; No. 5, 3-18.
- Trubačov 1988* – O. N. Trubačov: Jazykoznanije i etnogeneza Slavjan (ďalnejšie predloženie). In: Trudy V. Meždunarodnogo kongressa archeologov-slavistov. Tom 4. Kijev 1988, 216-223.
- Trubačov 1991* – O. N. Trubačov: Etnogeneza i kul'tura drevnejšich Slavjan. Lingvističeskije issledovanija. Moskva 1991.
- Turčan 1983* – V. Turčan: Etnické vzťahy v 6.-8. storočí v Karpatskej kotline vo svetle žiarových hrobov. Zbor. SNM 72, História 23, 1983, 95-115.
- Turčan 1984* – V. Turčan: K otázke najstaršieho slovanského osídlenia juhozápadného Slovenska a vzťahu Slovanov a Avarov. Zbor. SNM 78, História 24, 1984, 131-146.
- Váňa 1980* – Z. Váňa: Poznámky k etnogeneze a diferenciaci Slovanů z hľadiska poznatkov archeologie a jazykovědy. Pam. Arch. 71, 1980, 225-237.
- Vondráková 1991* – M. Vondráková: Antropologický rozbor kostrového materiálu z pohrebiska doby avarskej ríše vo Vyškovciach nad Ipľom. In: K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku. Nitra 1991, 167-180.
- Wiedermann 1985* – E. Wiedermann: K historicko-chronologickým otázkam včasnostredovekej spoločnosti 7.-8. stor. na Slovensku (Horizontálno-stratigrafická analýza pohrebiska v Štúrove). Slov. Arch. 33, 1985, 347-378.
- Zaharia 1969* – E. Zaharia: Sărata Monteoru. In: J. Filip: Enzyklopädisches Handbuch zur Ur-und Frühgeschichte Europas. Prag 1969, 1203.
- Zábojník 1988* – J. Zábojník: On the problems of settlements of Avar Khaganate Period in Slovakia. Arch. Rozhledy 40, 1988, 401-437.

- Zábojník 1991* – J. Zábojník: Seriation von Gürtelbeschlaggarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des Awarischen Kaganats). In: K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnóm stredoveku. Nitra 1991, 219-321.
- Zábojník 1993* – J. Zábojník: K niektorým aspektom pohrebného rítu v období avarského kaganátu. In: E. Krekovič (Zost.): Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť. Bratislava 1993, 28-36.
- Zábojník 1995* – J. Zábojník: Soziale Problematik des nördlichen und nordwestlichen Randgebietes des Awarischen Kaganats. Slov. Arch. 43, 205-344.
- Zábojník 1999a* – J. Zábojník: Das awarische Kaganat und die Slawen an seiner Peripherie (Probleme der archäologischen Abgrenzung). Slov. Arch. 47, 1999, 153-173.
- Zábojník 1999b* – J. Zábojník: Materiálna kultúra nálezísk z obdobia avarského kaganátu na Slovensku. In: Slovensko a európsky juhovýchod. Medzikultúrne vzťahy a kontexty. Bratislava 1999, 189-222.
- Zábojník 2002* – J. Zábojník: Slovensko a avarský kaganát. In: Slovensko vo včasnóm stredoveku. Nitra 2002, 29-41.
- Zábojník 2004a* – J. Zábojník: Birituálne pohrebiská v severnej a západnej časti Karpatskej kotliny v období avarského kaganátu. Štud. Zvesti AÚ SAV 36, 2004, 339-357.
- Zábojník 2004b* – J. Zábojník: K niektorým otázkam výskytu keramiky na pohrebiskách z obdobia avarského kaganátu. In: G. Fusek (Zost.): Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Nitra 2004, 451-457.
- Zábojník 2004c* – J. Zábojník: Slovensko a avarský kaganát. Bratislava 2004.
- Zábojník 2005* – J. Zábojník: K interpretácii hrobových príloh z pohrebísk obdobia avarského kaganátu na Slovensku. Štud. Zvesti AÚ SAV 37, 2005, 29-51.
- Zábojník 2006* – J. Zábojník: Pohrebisko z obdobia avarského kaganátu a včasnostredoveké sídliskové objekty v Čiernom Brode. Slov. Arch. 54, 2006, 95-142.
- Zábojník 2007* – J. Zábojník: Hrob 63 na pohrebisku v Čiernom Brode. Problematika hrobov s parciálnym spolupočovaním zvierat v období avarského kaganátu. Slov. Arch. 55, 2007, 353-386.
- Zábojník 2008a* – J. Zábojník: K problematike priestorového vzťahu medzi pohrebiskom a sídliskovým areálom v období avarského kaganátu na južnom Slovensku. Slov. Arch. 56, 2008, 269-292.
- Zábojník 2008b* – J. Zábojník: Zur Problematik der Siedlungen aus der Zeit des Awarischen Khaganats in der Slowakei. In: Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren –

Slawen. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008. Bonn 2008, 591-599.

Zástěrová 1958 – B. Zástěrová: Avari a Slované. In: Vznik a počátky Slovanů II. Praha 1958, 19-54.

Zeman 1976 – J. Zeman: Nejstarší slovanské osídlení Čech. Pam. Arch. 67, 1976, 115-235.

Zeman 1979 – J. Zeman: K problematice časně slovanské kultury ve střední Evropě. Pam. Arch. 70, 1979, 113-130.

Zoll-Adamikova 1975 – H. Zoll-Adamikowa: Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. Cz. I. Źródła. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.

Zoll-Adamikova 1979 – H. Zoll-Adamikowa: Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. Cz. II. Analiza. Wnioski. Wrocław- Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979.